

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Grau de FILOLOGIA CLÀSSICA

Treball de Fi de Grau

Curs 2015-2016

TÍTOL: L'Aràbia del *Prometeu Encandenat* i de les *Bacants*

NOM DE L'ESTUDIANT: Roger Ferran i Baños

NOM DEL TUTOR: Dra. Montserrat Camps Gaset

Barcelona, 15 de juny de 2016

L'Aràbia del Prometeu Encadenat i de Les Bacants

Roger Ferran
Universitat de Barcelona, estudiant

Resum: En el nostre treball analitzem i contextualitzem el vers 420 del *Prometeu encadenat* i tot l'estàsion al qual s'insereix i el pròleg de les *Bacants* d'Eurípides per tal d'escatir per què ambdues obres parlen d'*Aràbia* i quin sentit tenen aquestes mencions, atès que des de l'antigor s'és conscient de llur escassa exactitud geogràfica. Sobre el primer text, discutim si està relacionada amb el país de les aromes herodoteu o més aviat amb certs topònims de la Còlquida i el déu Ares; pel que fa al segon, la pertinença del terme '*Ἀραβία εὐδαίμων*' al text i la seva ulterior evolució fins a designar el Iemen. Finalment determinem si ambdues *Aràbies* fan referència a una mateixa realitat, com es relacionen entre elles, què evocaven a la ment d'un grec al segle V aC i com podria continuar la nostra investigació més enllà d'aquest treball, indicant quins interrogants queden oberts i com es podrien resoldre.

Paraules clau: Arabia felix, *Caucas*, Prometeu encadenat, *Confins del món*, *Sol*

Abstract: In our project we analyze and contextualize the verse 420 from *Prometheus Vincetus*, all its stasimon and the prologue of Euripides' *Baccahe* in order to find out why both works refer to *Arabia* and what mean these mentions mean, as they are not seen as geographically accurate since ancient times. Relating to the first text, we discuss if this *Arabia* is somehow related to the Herodotean country of aromatics or rather to some Colchians toponyms and the war-god Ares. When it comes to the second, we follow the meaning of the term '*Ἀραβία εὐδαίμων*' along its history until it designates Yemen. Finally we determine if both *Arabias* refer to the same reality, how they relate to each other, what they brought to Greeks' mind in Vth century BC and how our research can be followed, pointing out what questions remain unsolved and how could be answered.

Key words: Arabia felix, *Caucasus*, Prometheus Vincetus, *Edges of the World*, *Sun*.

Índex

1.Introducció	4
1.1 Per què aquest treball	4
1.2 Limitacions del treball	5
1.3 Objectius	6
1.4 Metodologia	7
1.5 Eines.....	8
1.6 Obstacles	8
2. L'Aràbia del <i>Prometeu Encadenat</i>	10
2.1 Introducció i datació.....	10
2.2 Conjectures. Xenofont i Plaute	11
2.3 D'escolis, pobles liminars, etfops i troglodites	14
2.4 Sistemes geogràfics paral·lels: Aràbia del Caucas o de l'Índic?	18
3. L'Aràbia de les <i>Bacants</i>	33
3.1 Introducció i història del terme <i>Arabia felix</i>	33
3.2 La geografia de les <i>Bacants</i>	40
3.3 Els confins del món. La ciutat d'Aristòfanes i les illes d'Evèmer i Iàmbul	44
4. Conclusions	53
4.1 Els àrabs són “uns altres” o “els altres” a la mentalitat grega clàssica?	53
4.2 < <i>Αραβία</i> > ha de ser esmenada al <i>Prometeu encadenat</i> ?	55
4.3 Per què hu apareix i com s'entén la geografia de l'estàsim en què s'inclou?	55
4.4 Quina relació té aquest passatge amb la qüestió de l'autoria i la datació?	57
4.5 Per què ' <i>Αραβία εὐδαίμων</i> ' a les <i>Bacants</i>	57
4.6 Quina relació té amb la futura <i>Arabia felix</i> ?	59
4.7 Quina relació té l'Aràbia de cada obra entre elles? És una dependent de l'altra?	59
4.8 I amb altres elements relacionats amb Aràbia tractats al llarg del treball?	60
4.8.1 Bàctria.....	61
4.8.2 Cerne.....	61
4.8.3 L'illa del Mar Roig i Dilmun.....	62
4.8.4 El fènix i les aus gegants.....	63
4.8.5 La taula d'Agripa	64
4.8.6 Iemen-Aden	64
4.8.7 El simbolisme de les divinitats gregues-Reflexions finals	65
5. Bibliografia	67

1. Introducció

1.1 Per què aquest treball

“*Aràbia* i els seus habitants ens evocuen diverses i tornassolades imatges, mescla de pobresa, noblesa i llibertat, ja sigui sota l’aparença de l’humil cameller perdut en la immensitat del desert nocturn o bé en palaus i alts minarets sota la llum de la lluna o el ferotge Sol quasi tropical banyant un jardí per on passeja un cadí enamorat de la ciència i de la filosofia entre el luxe de les palmeres. *Aràbia* és una contrada exòtica.

Qui oblidaria que *Aràbia* és també el país del petroli i del gas, de la riquesa desmesurada d’uns pocs i l’opressió de molts, de guerres en nom d’un sol Déu, terra d’autoritarisme i de salafisme. *Res a veure amb Occident!* en absolut, adormit quan brillava el sud del Mediterrani però sense aturador des del seu despertar, racionalista oposat al fervor religiós asiàtic, avançat i democràtic, d’or i petroli escassos i limitats, que ha deixat enrere l’estadi antic de civilització que encara avui dia té presos els semites.”

Aquestes imatges o idees que venim d’exposar són *tòpiques* en el sentit més pur del terme, ja que totes elles es poden més que matisar, però funcionen al nostre horitzó referencial, bastit al llarg d’una Edat Medieval cristiana assentada sobre una tradició clàssica que va i ve i sobre l’exotisme colonial que esculpí l’imaginari europeu durant els segles XIX i XX. En totes aquestes èpoques històriques els *àrabs* i altres pobles estrangers que se’ls puguin relacionar hi han jugat un paper molt important a través de la nostra representació, atès que els hem atorgat totes les característiques que hom rebutja de la nostra societat i hem explotat les que ens en diferenciaven per tal de definir amb claredat el que no es pot acotar de cap manera, que és la identitat de l’observant. Qui som i com som, individualment i col·lectiva? I en funció de què? Podem parlar d’una civilització occidental, realment? I si és així, com la definim? Només cal llegir els diaris o escoltar les notícies o qualsevol entrevista apta i pensada per a tots els públics educatius per adonar-se’n: quants cops no s’ha dit, sempre partint de l’equiparació entre *àrab, moro i musulmà*, que *ells* són els *altres*, encara habitants d’una Edat Mitjana i que encara han de *passar per la Il·lustració*, com si aquestes dues eres fossin moments històrics absoluts i requisits per al progrés de totes les societats però només superats – casualment- a Occident? Quants cops no s’insisteix en l’arbitrarietat de llurs règims polítics o jurídics per fer sentir que Europa és el recer de la raó?

Van ser aquestes reflexions el que ens va dur a triar l'estudi de les mencions i percepcions d'Àrabia i dels àrabs a Occident, atès que creguérem que fóra bona idea estudiar-la des dels seus orígens, en tant que la definició de l'àrab com a *l'altre* és i ha estat tan potent, per tal d'escatir-ne l'evolució fins avui i saber com interactua a la ment de l'observant que es vol definir tenint en compte, evidentment, tots els avatars polítics de cada època i societat productora de cada text en qüestió.

1.2 Limitacions del treball

Evidentment, però, en tant que memòria d'una assignatura de 6 crèdits, comptem amb un temps limitat i, en tant que estudiants d'un grau de 4 cursos, amb les nostres limitacions personals, quelcom que ens va obligar a acotar la nostra recerca i els materials per analitzar. Inicialment, la nostra intenció era tractar les primeres mencions d'aquest indret i dels seus habitants a la literatura occidental, és a dir, a la grega. Com que no apareixen a cap obra substancial de l'Època Arcaica –amb el permís dels *ἑρεμβοῶς* que ja citarem i dels fragments d'Hecateu que en parlen, que també comentarem¹-, vam haver de partir de textos d'Època Clàssica, especialment de temàtica geogràfica, és a dir, Heròdot i Xenofont (s V-IV aC). Malgrat això, altres autors fragmentaris o menors del segle IV també s'hi refereixen, com Hecateu d'Abdera o el Pseudo-Escílax, als quals ens referirem quan s'escaigui. De tota manera, des d'Heròdot, tots són d'àmbit atenès, de manera que ens veiem obligats a preguntar-nos obertament fins a quin punt tots aquests autors són testimonis per entendre el funcionament de la imatgeria grega o senzillament de l'atenesa.

Tot i les múltiples informacions que ens brindaven les fonts de què disposàvem, ens interessava particularment l'essència de la mirada dels grecs vers Àrabia i els seus habitants i vam considerar que era millor aparcar l'anàlisi dels textos en si, especialment els de Xenofont, perquè corriem el perill de donar un caire massa geogràfic o etnològic al treball. Precisament, aquest tipus d'estudis ja han estat empresos per semitistes o historiadors a diverses universitats d'arreu, amb prou bons resultats, com l'esplèndid estudi sobre les mencions dels àrabs abans de llur entrada a la *Història* sota la lluna de l'Islam de la mà de Jan Retsö (vegeu *Bibliografia*). Si entràvem a Heròdot i ens hi centràvem exclusivament, consideràvem que era difícil destriar les informacions geogràfiques reals de les mítiques i que calia llegir una gran quantitat de monografies

¹ visqué entre els anys 550 i 476 aC, a cavall de l'Època Arcaica i la Clàssica, calaixos mentals per orientar-se a la història però en absolut la realitat.

per aconseguir-ne una aproximació més o menys actualitzada i lliure d'apriorismes. Pel que fa a Hecateu o al Pseudo-Escilax, hi havíem d'afegir els problemes de transmissió textual i el difícil accés als estudis més recents sobre el darrer autor i la gran discussió de l'originalitat d'Heròdot i de la fiabilitat dels seus testimonis.

El nostre panorama va canviar exponencialment, però, quan vam trobar entre els textos del segle V aC atenès dues obres dramàtiques en què apareixia *Aràbia*: el *Prometeu Encadenat* i les *Bacants*, acompanyades d'unes imprecisions geogràfiques que ens van fascinar, car el vers 420 del primer, amb curioses reinterpretacions ja des de l'antigor i provat d'esmenar especialment pels filòlegs clàssics contemporanis, situa aquesta contrada al costat del Caucas, *crux* que s'afegeix a la discussió de l'autenticitat de la peça, amb la qual ens hem vist obligats a lidiar. Al vers 16 de les *Bacants* hom parla d'una '*Ἀραβία ἐνδαίμων*' enmig d'una desordenada progressió geogràfica que ja fou condemnada per Estrabó (s I aC-I dC), en un estrany avançament d'uns quants segles a la distinció entre '*Arabia deserta*' i la '*felix*', que a tot bon arabista evoca el Iemen. Al decurs del treball, vam topiar amb un altre text dramàtic coetani, els *Ocells* d'Aristòfanes (versos 147 i ss.) que anomenava una '*ἐνδαίμων πόλις*' al Mar Roig i, per tant, que es podia relacionar amb el segon i ens podria ajudar a esclarir-ne el panorama.

Llavors vam trobar quin enfocament donar a les fonts que havíem descartat convertir-les en l'eix del treball: emprar-les per comentar i contextualitzar aquests versos maleïts (vegeu 1.4).

1.3 Objectius

En vista del material trobat i analitzat i de la disponibilitat del material complementari i el camí que anàvem prenent, hem determinat els següents objectius:

1. **Objectiu general:** intentar escatir, en la mesura del possible, si ja a l'Època Clàssica Grega, concretament a Atenes -d'on provenen les nostres fonts i la gran majoria de referències coetànies que emprem per contextualitzar i "descriptar" aquests dos versos-, els àrabs eren caracteritzats com a "els altres" o "uns altres" i aquesta categorització es podia emprar, mitjançant aquesta oposició que comentàvem a 1.1, per definir la pròpia identitat grega de l'observant.
 - a. **Objectius particulars:** han anat apareixent al llarg de l'estudi dels textos, que anirem resolent al llarg de cada apartat en concret i reprendrem a les *Conclusions* (4). Sengles conclusions seran exposades a cada apartat en concret.

i. *Del Prometeu:*

1. *Αραβία* ha de ser esmenada?
2. Per què té aquesta localització al text?
3. Quina relació té amb altres referències geogràfiques dissonants?
4. Quina relació té aquest vers amb la qüestió de l'autoria i datació de l'obra?

ii. De les *Bacants*:

1. Per què *Aràbia...felix*?
2. Quina relació té amb la futura *Arabia felix* geogràfica i quina és la *Nachleben* del terme, si és que estan relacionats

2. Després, llegint aquests dos textos i comparant-los, ens van sortir noves qüestions que es van convertir en nous objectius, secundaris, per assolir:

- a. Quina relació tenen les dues *Aràbies* entre elles? És una dependent de l'altra?
- b. Quina relació tenen amb altres elements mítics relacionats amb Aràbia?

1.4 Metodologia

Com dèiem, per comentar i entendre aquestes preguntes hem emprat tant bibliografia primària, és a dir, fonts geogràfiques o etnogràfiques properes cronològicament, especialment les *Històries* d'Heròdot i el *Periple* del Pseudo-Escílax. També ens hem servit d'Homer, *el primer geògraf* i d'autors grecs i llatins d'època romana que molt sovint recullen tradicions hel·lenístiques o clàssiques paral·lels als textos que acabem de citar o provinents dels historiadors d'Alexandre, avui perdudes totes elles: en destaquem la lectura d'Estrabó (llibre XVI en especial), de Diodor de Sicília (llibre III sobretot) i de Plini el Vell. Hem consultat els escolis al *Prometeu*, encara que no n'hem trobat de les *Bacants* i, hem buidat bibliogràficament tot el que *se'ns ha posat davant dels nassos*, consultant tant els comentaris dels textos que estudiàvem com llur bibliografia secundària en general. Hem emprat també tot el suport lingüístic possible per desentrellar l'origen, els significats, usos més particulars i evolució històrica de cada terme rellevant per a la nostra investigació.

No podem descartar que se'ns hagi passat per alt l'existència d'algun article o monografia recent o més o menys transcendent per a la nostra recerca i que no l'haguem pogut llocalitzar o que l'haguem trobada quan el treball ja estava massa avançat.

1.5 Eines

Hem de destacar el gran ús que ens han fet les bases de dades com el *Thesaurus Linguae Graecae* o el *Thesaurus Linguae Latinae* per localitzar les fonts en què apareixien termes com 'Arabia'/'Ἀραβία' i les seves respectives famílies lèxiques i resseguir-ne l'ús i la història. Hem d'estar agraïts també l'excel·lent funcionament del CRAI de la nostra Universitat, com del PUC.

1.6 Obstacles

Al llarg d'aquest projecte ens hem trobat amb dos grans esculls: un era, com ja apuntàvem, la poca disponibilitat de certes obres bibliogràfiques, sobretot relatives al *Periple* del Pseudo-Escilax i, en general, de la geografia del Pont, ja sigui perquè no es troben a les universitats catalanes o perquè són escrites en llengües que no dominem, com el georgià o el grec modern (que tractaven la geografia i història del Caucas i del Pont). També trobem que ens ha mancat un coneixement prou elevat de l'àrab per contrastar o ampliar les informacions geogràfiques sobre el Golf Pèrsic a partir d'històries locals o reports arqueològics de la zona (a propòsit d'això, hauríem desitjat també tenir nocions d'arqueologia per poder ampliar i contrastar el nostre coneixement de Dilmun² i de les seves tradicions mítiques amb l'enfocament d'una altra ciència) i, evidentment, de mètode antropològic per enquadrar i comprendre bé totes les referències i múltiples detalls mítics amb què ens hem trobat. Hi hem d'afegir el problema de descobrir o trobar que certes obres ens podien ser de profit un cop ja teníem prou avançat el treball: Per exemple, vam desenvolupar el capítol 2 sense tenir constància que *Le Soleil et le Tartare* (vid. *Bibliografia*) ens podria ser útil, de manera que certes afirmacions les vam desenvolupar independentment de l'autor.

Considerem, a més, que la manca de temps i de disponibilitat, així com també de prou coneixement bibliogràfic i, en general, d'experiència filològica, ha jugat en contra nostra i ens ha impedit d'haver aprofundit prou en certs aspectes, així com també els apriorismes que tot ésser humà pren a l'hora d'aproximar-se a qualsevol element

² vegeu 3.3; pàg. 51 capítol 4 (especialment 4.8.3).

desconegut, que el privem, sovint, d'expressar-se per ell sol. Malgrat que provàvem d'ésser-ne conscients i refrenar la nostra inventiva, l'objectivitat de la part implicada és una quimera quan es malda per completar un trenca-closques del qual ni tenim totes les peces ni sabem quin aspecte deu fer un cop conclòs.

2. L'Aràbia del *Prometeu Encadenat*

2.1 Introducció i datació

Si fem cas de la tradicional atribució de la tragèdia a Èsquil, el testimoni més antic d'Aràbia' conservat a la literatura occidental³ és un vers que ha dut molts de problemes als especialistes, el 420 del *Prometeu Encadenat*, integrat a un cant del cor amb què s'intenta consolar el tità fent-li saber que tots els pobles d'Àsia es lamenten i compadeixen de la seva sort (vv. 406-424):

«πρόπασα δ' ἤδη στονόεν λέλακε χώρα,
μεγαλοσχήμονά τ' ἀρχαι-
οπρεπῆ <-σσ->στένουσι τὰν σὰν
ξυνομαιμόνων τε τιμάν·
ὀπόσοι τ' ἔποικον ἀγνᾶς
Ἀσίας ἔδος νέμονται,
μεγαλοστόνοισι σοῖς πῆ-
μασι συγκάμνουσι θνατοί.
Κολχίδος τε γᾶς ἔνοικοι
παρθένοι, μάχας ἄτρεστοι,
καὶ Σκύθης ὄμιλος, οἱ γᾶς
ἔσχατον τόπον ἀμφὶ Μαι-
ῶτιν ἔχουσι λίμναν,
Ἀραβίας τ' ἄρειον ἄνθος,
ὀψίκρημνον οἱ πόλισμα
Καυκάσου πέλας νέμονται,
δάϊος στρατός, ὄξυπρώι-
ροισι βρέμων ἐν αἰχμαῖς»

Abans de tot, però, hem d'aclarir que no compartim aquesta datació tradicional i que estem d'acord amb WEST 1990⁴ sobre l'autor del text, que no seria Èsquil, sinó el seu fill Euforió⁵. Deixant de banda les qüestions formals i estructurals de l'obra, sobre les quals no podem opinar pel nostre escàs coneixement de l'obra del gran tràgic⁶, estem plenament d'acord amb els arguments que empra per justificar aquesta autoria i el procés que addueix per explicar aquest error tan greu a la transmissió del nom del poeta: d'una banda, se sap que Èsquil escrigué un drama satíric *Προμηθεὺς Πυρκαεῦς* i se sap també que Euforió guanyà diversos concursos tràgics amb obres que el seu pare no havia pogut estrenar, de manera que seria fàcil prestar-se a confusions més o menys volgudes i que els versos de l'un es fessin passar com de l'altre. És precisament a la segona meitat del segle V aC que cobren sentit part de les referències de la tragèdia,

³ De ser l'autor qui la tradició postula, el *Prometeu encadenat* ha de ser anterior al 456 aC, data de la mort del poeta, entre 16 i 26 anys anterior a la publicació de l'obra d'Heròdot i posterior a la d'Hecateu, que no hem conservat íntegrament però sabem que hi feia referència als frgs. 321 i 324b: 'Ἀραβίας/Ἀραβίης'; 271 : 'Ἀραβίων' i al 315: 'Ἀράβων' (de Jacoby). Vegeu el nostre 2.2 i més endavant en detall. De tota manera, ni Heròdot ni Hecateu són fonts estrictament literàries.

⁴ pàgs. 51-72.

⁵ *ibidem* pàgs. 67 i ss.

⁶ vegeu *ibidem* pàgs. 53-62 especialment.

quan troba també un bon suport a la iconografia i és imitada pels còmics⁷. Hi tornarem al final d'aquest capítol.

Altres arguments esgrimits en contra de l'autoria tradicional són la caracterització de Zeus i les desavinences amb el *Προμηθεΰς Λυομένος*, que són, justament, geogràfiques⁸. Abans, però, hem de recordar que M.L. West no és l'únic gran hel·lenista que s'ha manifestat en contra de l'opinió tradicional. El primer fou Griffith⁹, ja als anys seixanta, que sentencià:

«*Had Prometheus Bound been newly dug up from the sands of Oxyrrhynchus, miraculously intact, but anonymous and lacking any ancient testimony linking it to any particular author, I think it is fair to say that few scholars would regard it as the work of Aeschylus.*»

2.2 Conjectures. Xenofont i Plaute.

Tot i que alguns comentaristes havien condemnat el vers adduint-hi problemes mètrics, la responsió entre 'Κολχίδος' ('Κόλχι', un troqueu) i 'Αραβίας' ('Άρᾶβι', un tríbrac), no presenta problemes¹⁰ de manera que cal pensar que la voluntat de provar de corregir o eliminar 'Αραβίας' (i mai 'Κολχίδος' o 'Καυκάσου') era realment deguda al fet que hom considerés una incongruència que Aràbia es trobés al peu del Caucas i fos veïna de la Còlquida, demostrant que s'assumien automàticament, com a mínim, els següents pressupòsits, difícils d'evitar per al lector modern:

1. Que 'Καυκάσος' i 'Αραβία' no només tenen una existència real, sinó que tenen el mateix ús que a èpoques més tardanes o contemporànies a l'exegeta.
2. Que, com que l'obra se situa al Caucas, s'ha de situar a prop de la Còlquida i, per tant, ha de ser forçosament 'Αραβία' el topònim que es troba fora de lloc.

Si examinem la història del text, ja algun manuscrit (l'Ω) afegeix una conjunció copulativa (<θ'>) al vers 421 entre 'ύψίκρημνον' i 'οἱ' per distingir 'Αραβίας τ' ἄρειον ἄνθος' dels habitants de 'ύψίκρημνον οἱ πόλισμα πέλας νέμονται', però aquesta esmena, tot i que no altera la mètrica del vers (un peu trocaic pot ser realitzat com a espondeu), no acaba de solucionar el problema geogràfic -sempre que a l'època en què es va

⁷ *ibidem*, pàgs. 67-72.

⁸ GRIFFITH 1983, pàgs. 31-35. Sobre la discussió de l'autenticitat a partir de la relació amb els fragments del *Λυομένος*, pàg. 33 i FINKELBERG 1998, pàgs. 133,134 i especialment 140, on mostra l'opinió contrària que sembla defensar Griffith.

⁹ a *The Authenticity of Prometheus Bound*, 1977, prenem la cita de WEST 1990, pàg. 67.

¹⁰ GRIFFITH 1983 *ad loc* i GROENEBOOM 1966 *ad loc*. Els versos són tetràmetres trocaics i ambdues realitzacions són possibles en aquesta posició. L'esquema és -x | -x | -x | -O.

introduir aquesta modificació existís en aquests termes o que aquesta sigui la causa real de l'afegitó-, ja que l'aparició d'Aràbia en aquesta enumeració continua essent, com a mínim, desconcertant. Modernament els editors han cregut convenient suplir-la amb algun altre topònim per tal de solucionar el maldecap que se'ls presentava. La conjectura més enginyosa de totes és, sens dubte, 'Αβάριεζ', de Burges, "els àvars", atès que el canvi és mínim i és perfectament plausible que hi hagi hagut, al procés de còpia, un intercanvi de posicions entre <β> i <ρ>, però és difícil d'acceptar la conjectura per a l'*Urtext* perquè aquest poble no apareix documentat fins al segle V dC i a la Grècia del s V aC el nom podia ressonar a 'Αβαρίς', hiperbori enviat a Atenes¹¹, membre d'un pacífic poble que vivia a l'extrem nord del món en una Edat d'Or perpètua¹², quelcom totalment dissonant amb l'ἄρειον ἄνθος que complementa el discutit genitiu¹³. Altres propostes són 'Αβασίας', de Fershfield, "terra dels Abasci", una tribu del nord de la Còlquida¹⁴, però un altre cop és pràcticament improbable perquè la seva primera menció data del segle II dC, el terme no comença a ser relativament freqüent fins a inicis de l'època bizantina¹⁵ i podria alterar la progressió espacial de l'enumeració dels pobles del Caucas¹⁶; o 'Σαρματᾶν', de Hermann, inacceptable perquè substitueix un problema per un altre, ja que els sàrmates estaven localitzats més al nord, cap al Caspi, i certament, la seva expansió cap al Caucas i la Mar Negra començà cap al segle III aC i arribà al punt àlgid al segle I aC. Schütz proposa 'Χαλυβίας', un poble situat al sud del Caucas geogràfic¹⁷ i veïns de les amazones segons les *Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes¹⁸, però que al *Prometeu*, als versos 715-740 apareixen situats al nord, de manera que ens retrobem amb el punt feble de la proposta de Hermann. I, a l'igual que la proposta de Fershfield, aquest topònim

¹¹ com apareix a Píndar (fr. 283 Bowra), Heròdot (IV.36), Harpocració el Gramàtic (*Lexicon in decem Oratores atticos*, alpha, 1) o, segurament, als fragments pitagòrics (Thelseff, p 169). Prenem les referències de BOLTON 1962, pàg. 54.

¹² Píndar, *Pítica X*: «πόνων δὲ καὶ μαχᾶν ἄτερ/οἰκέοισι φυγόντες/ ὑπέρδικον Νέμεσιν», vv. 41-44.

¹³ vegeu pàg. 25, nota 90.

¹⁴ segons BOLTON 1962, pàg. 189, caldria entendre que són els 'Αβασκοί' que apareixen a Arrià, *Periplus Pontis Euxini* 11,3 segurament els 'Αβασγοί', 'Αβασγοί', bizantins i 'Aphchazethi' georgians, els antecessors dels actuals abkhazos.

¹⁵ *ibidem*, que ho afirma sense més. Malgrat tot, hem trobat que l'única ocurrència del mot 'ἀβάσιος', un dels gentilicis pertinents a la conjectura 'Αβασίας' només apareix a la *Βασιλείαι* de Genesius, del segle X a II.2.34. El topònim, d'acceptar la conjectura, seria un hàpax, cosa que pot allunyar la possibilitat d'acceptar-lo.

¹⁶ sobre el sentit de la progressió geogràfica de la seqüència en parlarem més endavant.

¹⁷ vegeu Scyl. §§ 80-90 (el 88 és, concretament, el que parla d'aquest poble).

¹⁸ II, vv 373-376. Tot i que l'obra és del s III aC, parteix d'un seguit de mites ben antics i coneguts al món grec. Les *Korivthiaká* d'Eumel de Corint (s VIII aC), que tractaven aquesta temàtica, foren un poema èpic prou conegut a Atenes. Com l'*Odíssea*, sembla que el cicle de Jàson tenia un paper prou rellevant a l'èpica oral. Vegeu WEST 2003, pàgs. 26-39; 226-252 i BERNABÉ 1979, p 274 ss.

Cnidos, serví a la cort persa fins als anys 90 del segle IV aC i la publicació de les seves obres, *Ἰνδικά* i especialment *Περσικά*, d'on Xenofont hauria tret certs detalls “de manual”²⁵ ha de ser posterior a l'any 392 aC²⁶.

Ara bé, el passatge plautí, brandat com a prova per acceptar aquesta localització d'Aràbia s'insereix dins d'una escena d'equívocs i d'enganys: un farsant (el *Sycophanta*) és contractat per fer creure a Lesbonic, fill de Càrmides, que el seu pare, mercader que va partir d'Atenes anys enrere, li ha enviat una carta de lluny estant, però es topa amb el mateix Càrmides, que tot just torna dels seus viatges; davant del desconegut que afirma venir de part seva, decideix no revelar-li la seva identitat i deixar-lo en evidència. Així doncs, aquests versos formen part de l'estira-i-arrotonsa que provoca la comicitat de l'escena. Podem pensar -caldria, val a dir, un anàlisi més acurat de l'horitzó referencial itàlic dels segles III i II aC- que tenen un efecte còmic provinent del fet que l'estafador -il·liri, per cert²⁷- vulgui fer creure al viatjant que ha estat a llocs que no coneix ni sap on són, tot al contrari que el mercader: precisament és el que es desprèn dels vv. 845 i ss, quan el farsant es presenta:

«*SY: Advenio ex Seleucia, Macedonia, Asia atque Arabia,
quas ego neque oculis nec pedibus usquam usurpavi meis*»

Així doncs, creiem que cal desvincular totalment de la discussió que ens ocupa d'aquesta aparició a la comèdia llatina de l'”Aràbia” vinculada al Pont.

2.3 D'escolis, pobles liminars, etiòps i troglodites

No obstant tot això, l'escolista del *Codex Mediceus*²⁸ del *Prometeu* (d'una data, almenys, posterior a Estrabó²⁹, és a dir, d'era ja cristiana) també considera que és geogràficament incongruent, per bé que proposa una solució ben diferent de la dels epexegetes moderns:

²⁵ vegeu DONNER 1986, pàgs. 12 i ss, que assegura –si bé no compartim per a què ho argumenta- que Xenofont havia d'haver elaborat el seu redactat a partir de fonts preexistents i no tant a partir de la seva pròpia *ἐμπειρία*.

²⁶ vegeu la nota 12 de la pàgina 3 a l'edició de Ctèsias de LENFANT 2004.

²⁷ v 851. Hem de tenir en compte l'extracció del farsant perquè és un element que pot ajudar força a entendre la comicitat de l'aparició fora de lloc d'Aràbia i, en conseqüència, treure-li la importància que Ridgeway i d'altres li han donat. La conquesta d'Il·líria per part dels romans tingué com a *casus belli* una expedició contra la pirateria i, per tant, l'*illurica facies videtur hominis* d'aquest vers en boca de Càrmides vindria a significar “aquest té pinta de ser un fenici”.

²⁸ HERINGTON 1972, pàg. 135.

²⁹ per tant hi ha uns 400 o 300 anys de distància entre la cosmovisió geogràfica de l'autor del *Prometeu* i la d'Estrabó, si bé és cert que bona part de la informació etnogràfica i geogràfica la manlleua d'Eratòstones, que visqué al segle III aC. Com que hi apareix mencionat, és el *terminus post quem* d'aquest escoli.

«Πῶς τὴν Ἀραβίαν Καυκάσῳ συνῶκισεν³⁰; ἢ ἐπεὶ Στράβων φησὶ Τρωγλοδύτας οἰκεῖν μεταξὺ Μαιώτιδος καὶ Κασπίας, οἳ εἰσὶν Ἄραβες.»

Així, identificats els habitants d'aquesta "Aràbia", l'escoliasta canvia un nom geogràfic problemàtic per un altre que encara ho és més per a nosaltres, atès que 'τρωγλοδύτης' és aplicat per Estrabó -així com també per Diodor de Sicília, Ptolemeu i Flavi Josef (tots ells dels segles I aC i I dC) i ja per Heròdot a l'època del *Prometeu*³¹ - a qualsevol grup humà que habita en coves. Tot i que són susceptibles de ser situats arreu, curiosament apareixen concentrats als límits del món conegut. Heròdot (IV.183) en situa a Etiòpia, cosa que els atorga una condició quasi mítica³², però reflectint la part negativa de l'Edat d'Or, ja que són caracteritzats com a éssers a mig camí d'allò animal i d'allò humà, civilitzat, que consisteix, a l'imaginari grec antic, viure en ciutats, a menjar pa, regir-se pel matrimoni, abstenir-se de l'incest i parlar una llengua humana^{33,34}. Cap passatge reflecteix millor aquesta idea que el següent d'Heròdot, on es veu que els troglodites no posseeixen totes aquestes característiques:

«οἱ Γαράμαντες δὴ οὗτοι τοὺς τρωγλοδύτας Αἰθίοπας θηρεύουσι τοῖσι τεθρίπποισι: οἳ γὰρ τρωγλοδύται Αἰθίοπες πόδας τάχιστοι ἀνθρώπων πάντων εἰσὶ τῶν ἡμεῖς πέρι λόγους ἀποφερομένους ἀκούομεν. **σιτέονται δὲ οἱ τρωγλοδύται ὄφεις καὶ σαύρους καὶ τὰ τοιαῦτα τῶν ἐρπετῶν:** γλῶσσαν δὲ οὐδεμιῇ ἄλλῃ παρομοίην νενομίκασι, ἀλλὰ **τετρίγασι κατὰ περ αἰ νυκτερίδες³⁵**».

³⁰ aquesta pregunta, que bé pot provenir d'una expressió o vers de la Comèdia (BOLTON 1962, pàg. 189), certament té regust de diatriba escolar, comparable al to de les *Quaestiones* de Plutarc.

³¹ malgrat això, s'ha de descartar una identificació entre l'Aràbia que ens ocupa amb els troglodites, atès que l'escoli és molt posterior. El que volem il·lustrar aquí és que no hi ha cap incongruència geogràfica al *Prometeu* o que almenys no es percebia en els nostres termes a l'Antiguitat.

³² 'τρωγλοδύται Αἰθίοπες'. Els etiòps, similarment a Píndar a la *Pítica* X (pàg. 12, nota 12), són «ἄνδρας μεγίστους καὶ καλλίστους καὶ μακροβιωτάτους» (III.114). Vegeu BALLABRIGA 1986, capítol 3.3 i el nostre 3.3.

³³ la definició d'ésser humà per part d'Aristòtil és 'ζῷον πολιτικόν', és a dir "ésser que viu en una comunitat política [en el sentit etimològic del terme]", encara que a la seva època la πόλις ja es trobava en franca decadència. Les altres característiques es poden trobar a una obra molt més antiga, l'*Odissea*, en la qual la gran majoria de pobles visitats per Odisseu no compleixen alguna d'aquestes premisses. Els Ciclops no tenen àgora (=no viuen en ciutats), els lotòfags no mengen pa i fins i tot són caníbals i els fills d'Èol, tot i que hospitalaris, practiquen l'incest. Els indis d'Heròdot practiquen el canibalisme i el sexe públic a III,9 i III, 101, respectivament.

³⁴ de tota manera, val a dir que la definició d'allò humà -sempre aconseguida mitjançant l'oposició-, i la d'allò grec, és dividida per una línia molt fina, especialment després de l'obra d'Heròdot i de les Guerres Mèdiques del segle V aC. Aquesta oposició, si no inexistente, sembla de poc interès per als autors anteriors (com es pot veure clarament a Homer, on l'única aparició de βάρβαρος és al compost βαρβαροφάνων, aplicat als caris [Il. II, 867], potser aplicat en el sentit recte del terme, onomatopèic).

³⁵ les llengües estrangeres són descrites com "d'ocells" als Cicle Èpic o a Heròdot mateix (II. 57). Cal pensar afalagadora. Els ocells, volen per sobre els homes i són més propers als déus, però els ratpenats viuen en coves i són criatures ctòniques, identificades amb un estadi infrahumà o relacionat amb el Tàrtar. La naturalesa d'aquests animals recorda a les bèsties que dificulten la col·lecta de la càssia (Hdt. III, 108). Vegeu DÉTIENNE 1994, pàgs. 15-17 i nota 69, a la pàgina 152; BALLABRIGA 1986, pàgs. 194, ss.

Estrabó, basant-se en les fonts que li han arribat (Artemidor³⁶), en situa al voltant de l'actual Mar Roig (XVI, 4.4, 17, 22), fets veïns d'estranyes grups humans, caracteritzats pel que solen menjar (vg. 'ίχθυοφάγοι', 'ρίζοφάγοι', 'έλειοι', 'σπερμοφάγοι', 'κρεόφαγοι', 'κυναμόλγοι', 'κολόβοι'³⁷, 'έλεφαντοφάγοι', 'στρυθοφάγοι', 'άκριδοφάγοι'³⁸, 'χελωνοφάγοι' [XVI, 4.4,9,10,11,12,14]), en molts casos, circumcidats, com etiòps, colquis, egipcis i determinats pobles semites associats als àrabs³⁹, pràctica detestable per als grecs, atès que implicava l'amputació d'una part del cos, que, precisament Diodor de Sicília (III.32) ens informa que duïen a terme els troglodites⁴⁰. Tot i que hom podria pensar que l'equiparació entre *àrabs* i *troglodites* de l'escoliasta podria partir del fet que els primers eren un poble clarament liminar a l'Atenes clàssica, situats a l'extrem sud o sud-est del món⁴¹ -categoria de l'imaginari grec que ocupen els troglodites a l'època imperial romana- el cert és que molt possiblement l'escoliasta es refereixi a uns altres passatges d'Estrabó (I.1.3, XVI.4.27, XVI.4.4 i 22) i a un poble desconegut d'ubicació també inconeguda de l'*Odissea*, que cap comentarista aconseguia esbrinar a qui feia referència, una mica com amb el passatge del *Prometeu* que ens ocupa; els *έρεμβοί* d'*Od. IV.84*:

«ήγαγόμην έν νησι και όγδοάτω έτει ήλθον,
Κύπρον Φοινίκην τε και Αίγυπτίους έπαληθείς,
Αιθίοπάς θ' ίκόμην και Σιδονίους και Έρεμβόδς⁴²

³⁶ autor d'un resum (s II aC) de l'obra d'Agatàrquides, basada, al seu torn, dels apunts de l'explorador del Mar Roig Aristó, enviat per Ptolomeu Filadelf II, al segle III aC.

³⁷ "(d'òrgans sexuals) mutilats".

³⁸ "menjadors de llagosta". Són descrits com els "més negres, baixos i de vida més curta de tots", a diferència dels etiòps *μακροβίοι* d'Heròdot (III, 19) o dels *Αιθίοπες ίεροί* de la §112 de Scyl, que ressalten els aspectes positius de l'Edat d'Or. Al *Periplus* de Hannó (ss IV-III aC), §7 apareixen descrits negativament també (*άζενοι*). Vegeu el nostre capítol 3.3.

³⁹ Hdt. II, 104, passatge en què assaja sobre un possible origen egipci dels colquis. No hi ha cap menció directa de la circumcisió dels àrabs a Hdt. però si a Flavi Josef, *Antiguitats Jueves*, I, 214 -sempre que s'estigui referint al mateix grup humà que Heròdot-. Tenien els grecs clàssics constància d'aquesta pràctica o havien fet aquesta transposició?

⁴⁰ segurament la seva font és també Agatàrquides, a través del mateix resum.

⁴¹ Heròdot III.107.1: «πρός δ'αὐ μέσσαμβρίας έσχάτη Άραβίη τών οικεομενέων χωρέων έστί». Segurament creia que el Mar Roig estava molt més situat a l'est (MACDONALD 2009, pàg. 4 ss). Segons Hdt. englobava també el Golf Pèrsic, malgrat la coneixença dels viatges d'Escífax de Carianda (com ho demostra a II,11 i IV,44)-, segurament perquè aquest era el model d'Hecateu de Milet. Hi tornarem més endavant, als capítols 3.1 i 3.3. Vegeu també BALLABRIGA 1986, pàg. 180.

⁴² bona part de la discussió rau en localitzar Sidó al Mediterrani o al Golf Pèrsic, en funció de la qual cosa, els *έρεμβοί* seran un poble de Síria (=arameus) o de l'Índic (=etiòps o indis). Vegeu Estrabó XVI, 2, 4, on parla d'una Tir i Arados homònimes a les fenícies al Golf Pèrsic (pàg. 51, nota 255 i capítol 4.7), d'on suposa que provenen els canaaneus. Com es pot veure, la discussió parteix de supòsits *geograficistes* que no obeeixen a l'època de la producció del text, en la mesura que intenta donar una localització real a pobles de caire mític; cosa ben diferent de la definició d'un poble mític com a tal. Aristarc, en canvi, s'allunya d'aquesta discussió i considerava que aquest grup humà no tenia existència real, sinó que Homer l'havia inventat (vegeu PONTANII 2010, pàg. 207). Vegeu BALLABRIGA 1986, 3.3.1, p182 i ss, que es decanta a pensar que aquesta és la referència més antiga dels àrabs a les fonts gregues, elevats al rang de

καὶ Λιβύην, ἵνα τ' ἄρνες ἄφαρ κεραοὶ τελέθουσι.»

El geògraf afirma al primer que és versemblant identificar aquests *ἔρεμβοί* amb els *àrabs troglodites*; el segon és una discussió sobre la identitat d'aquest poble, fortament debatuda entre geògrafs (Zenó, Polibi [ss. II i I aC]) i comentaristes homèrics (Aristarc, Crates [ss IV-III i II aC]); al tercer situa *τὴν Τρωγλοδυτικὴν [γῆν]* al nord-est del Delta del Nil i al quart, ben a prop d'Aràbia, de manera que es podria arribar a inferir, segons l'escoliasta, deixat endur pel vers 421 del *Prometeu*, que aquests àrabs troglodites (= *ἔρεμβοί*), segurament habitants de Petra o del nord del Desert d'Aràbia (= *Ἀραβία Πετραία*), segons Claudi Ptolomeu al s II dC⁴³), es refereixen als "àrabs" de la tragèdia, atès que aquesta identificació permetria entendre que viuen literalment al peu del Caucas, de la roca⁴⁴. Tal explicació, malgrat tot, no acaba de ser satisfactòria perquè no soluciona el problema geogràfic que se li plantejava al comentarista, perquè estarien localitzats massa lluny del Caucas. De fet, ens fa l'efecte que l'eix de la interpretació dels escolis són els *ἔρεμβοί*, terme que només té una incidència en tot el corpus amb el seu sentit recte, però que reapareix, a un nivell metalingüístic en les discussions filològiques resumides per Estrabó a XVI,4,27 i recollides als escolis *ad locum* de l'*Odissea*, com és natural. Se'ls relaciona amb els *troglodites* (=habitants de coves) a partir d'una etimologia popular *ἔραν ἐμβαίνειν* (=anar a terra). Fins i tot hi havia qui proposava esmenar el text perquè interpretaven que el mot feia referència als àrabs històrics. Examinant els comentaris, també hi trobem identificacions amb els indis, a través de relacionar el nom amb *ἔρεβος* ("foscor">"negres de pell") i tornant al geògraf, amb els etiòps a través d'*ἔρεμνός*, (= "fosc"). Posidoni -ens assegura Estrabó- opinava que els *àrabs* es dividien en tres tribus, cadascuna situada al damunt de l'altra, que són, *arambis*, *arameus* i *armenis*, parer que sembla avalar el d'Amàsia⁴⁵. Opina l'escoliasta que els àrabs del *Prometeu* són els *ἔρεμβοί* o que són la tribu *àrab* del nord, els armenis? Si ens hem de decantar per una d'aquestes dues possibilitats, hem de triar la primera, perquè no interpreta que s'estigui parlant dels "troglodites", sinó que més aviat creu que els *ἔρεμβοί*, un conjunt humà no només indefinit, sinó de significat

poble mític, cosa que posa de manifest que a l'època homèrica no hi tenien contacte comercial directe. Sobre aquest darrer tema en concret, vegeu MACDONALD 2009, pàg.3 i pàg.9.

⁴³ Vegeu el nostre capítol 3.1.

⁴⁴ el text i la introducció de l'escoli dóna un altre argument per eliminar la <θ'> i palesa que és la solució d'algun copista més tardà de la mateixa problemàtica que comenten els escolis. Segons ROSE 1957, *ad loc.* és medieval.

⁴⁵ hi adjunta la següent reflexió: «ὥσπερ δὲ ἀπὸ ἔθνους ἑνὸς ὑπολαμβάνειν ἔστιν εἰς τρία διηρηθῆναι κατὰ τὰς τῶν κλιμάτων διαφορὰς αἰεὶ καὶ μᾶλλον ἐξαλλαττομένων, οὕτω καὶ τοῖς ὀνόμασι χρῆσασθαι πλείοσιν ἀνθ' ἑνός». (XVI.4.27).

desconegut i d'ubicació "flotant" pot solucionar-li el problema epexegetíc que se li presenta. "Flotant" –i no nom buit per omplir amb qualsevol concepte que interressi, perquè sembla inserit a l'entorn mític dels països del SE- com els mateixos etiòps, amazones i troglodites, evidentment, tal com Èfira, Ecàlia o Tirint des de l'èpica, atès que els 'έρεμβοί' podien ser ubicats al nostre Ocea Índic o a Etiòpia, sempre seguint el camí del Sol llevant a l'hivern⁴⁶. Sigui com sigui, Estrabó acaba el llibre XVI, a propòsit de la discussió i de la localització dels *erembs*, dient: «αί δὲ τῶν ὀνομάτων μεταπτώσεις καὶ μάλιστα τῶν βαρβαρικῶν πολλαί», passatge que cita Carles Riba a la seva edició del *Prometeu*⁴⁷ per intentar calmar l'estranyesa que provoca llegir una Aràbia al Caucas, però el cert és que el geògraf tot seguit posa exemples que demostren, senzillament, els canvis que experimenten els topònims estrangers quan són adaptats al grec, canvis habituals en manlleus entre llengües amb sistemes fonològics prou diferents⁴⁸, de manera que ni Riba ni Estrabó donen una explicació convincent, segurament perquè redueixen i simplifiquen el problema a una qüestió merament lingüística. Com a conclusió d'aquesta disquisició, podríem afirmar que l'escoliasta, més que entendre que els *àrabs* del *Prometeu* eren un poble liminar al segle V aC⁴⁹ -cosa que ja no eren a la seva època- i veure's obligat a equiparar-los amb els troglodites, creu que l'autor de la tragèdia parla d'un poble de regust mític⁵⁰, com ho són també els altres grups presents a l'estàsim (les amazones i, en gran mesura, els colquis), com ho són també els 'έρεμβοί' i els troglodites, posteriorment (*t. ante quem* s I dC) identificats entre ells.

2.4 Sistemes geogràfics paral·lels: Aràbia del Caucas o de l'Índic?

Tot plegat ens fa pensar que els editors moderns no estan plantejant la pregunta correcta i estan plantejant un problema en uns paràmetres inexistents quan el text fou concebut. En aquest sentit, és prou encertat el comentari de Rose⁵¹, que afirma que «*Aeschylus' geography is far from scientific accuracy*»⁵², però proposa que realment "l'error geogràfic" es trobi a 'Καυκάσου', que hauria de ser 'Κασίου', muntanya situada a

⁴⁶ vegeu imatge 2.4 i la pàg. 45, nota 216. Vegeu les Conclusions per a més informació (4.1, 4.3).

⁴⁷ pàg. 71, nota 4.

⁴⁸ vegeu només els canvis entre els topònims àrabs i romànics o entre els xinesos i els de les llengües europees. O entre l'alemany i les llengües romàniques mateix.

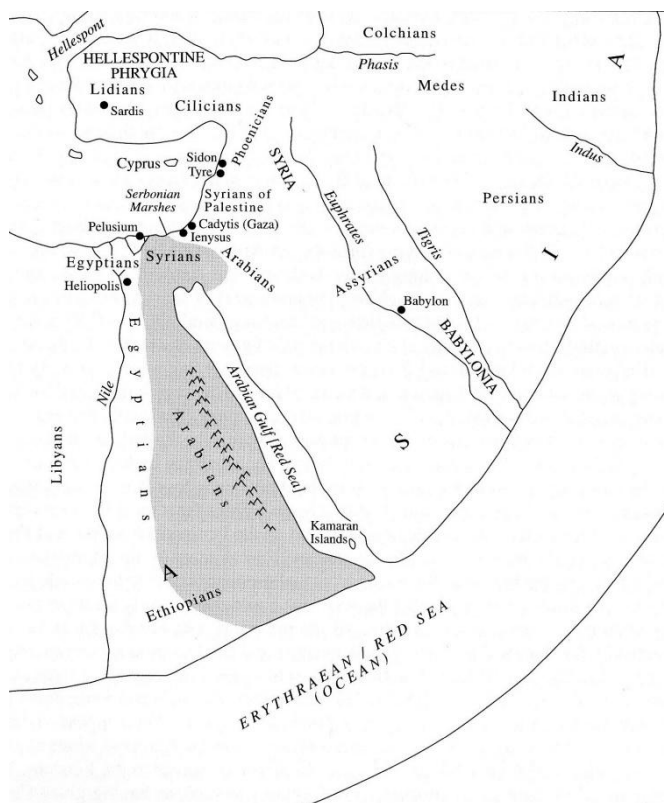
⁴⁹ Vegeu el nostre cap. 3.3.

⁵⁰ no en pot ser del tot conscient, perquè si no, el sistema en què s'insereix aquest element ja no seria operatiu. El *mite* només és reconegut com a tal quan ha deixat de ser referencial.

⁵¹ 1957-1958, vol I, pàgs. 273-274.

⁵² en aquesta línia, també GROENEBOOM 1966, pàgs.171-172.

l'Aràbia Pètria, per la zona on segons Estrabó vivien els troglodites del comentarista...però també nom d'un santuari de Zeus a Pelúsium i d'una muntanya i d'un promontori a prop del Delta del Nil, a l'Aràbia egípcia (=est del riu) cosa que podria confondre els lletrats, com li succeeix a Estrabó a XVI.1.12⁵³. Tot i que la proposta és molt suggeridora perquè aquest mont és consagrat a Zeus i llar dels déus segons els textos d'Ugarit i la tradició hurrita, palesa en el mite de Tifó, i perquè segons el Pseudo-Apol·lodor (I.6.3) Zeus persegueix el monstre des de Cilícia fins aquesta muntanya i d'allà a Nisa i a Tràcia, no hi ha cap necessitat de canviar una muntanya per una altra, com tants altres han suggerit proposant que aquest *Caucas* siguin els Alps o les mítiques muntanyes Ripees⁵⁴, al NE del món conegut (~Urals) sense una solució satisfactòria. La intuïció de Rose i la porta que obre és bona, però no acaba de

Imatge 2.1: Aràbia segons Heròdot, extret de MACDONALD 2009, pàg. 7

desenvolupar-la: el *Prometeu* no és un manual de geografia i, de fet, Aràbia no és l'únic indret de la tragèdia inexacte des d'un punt de vista geogràfic estricte, començant per la mateixa situació de les amazones i la progressió pels pobles de l'entorn que va anomenant: si hem de pensar que té un sentit nord-sud, no hem d'esperar que els habitants del Medètic (el mar d'Azov) apareguin entre la Còlquida (costa de Geòrgia) i el peu del Caucas (Armènia o el Dagestan). A més, l'

'ἔποικον ἀγνᾶς

Ἀσίας ἔδος' dels versos 410-411 ho és respecte a Prometeu, de manera que s'infereix que el tità es troba a Europa: així doncs, potser caldria llegir el periple geogràfic d'aquests versos de sud a nord partint del riu Fasis i vorejant el Pont: la Còlquida, el Medètic i, per últim Aràbia, que hauria d'estar situada al delta del Danubi, aproximadament: justament

⁵³ apareix també a Hdt. II.6.1 i III.5 (=Egipte); a Str. I, 3.4,13,17, XVI.2,26,28,32,33,34; XVII 1.13 (=Egipte); XVI 2.5,8 (=Síria); o a Plini el Vell V, XIV (=Egipte); V.XVIII (Síria).

⁵⁴ FINKELBERG 1998, pàg. 123. Qui proposa aquesta darrera localització és BOLTON 1962, pàg. 53

escites, habitants de l'extrem nord-est del món; amazones de l'extrem est; i àrabs, de l'extrem sud-est, que no eren gaire lluny, atès que Hecateu i Heròdot desconeixien la Península Aràbiga⁵⁵ i, per tant, feien limitar tots ells amb riba del mar exterior.

El darrer fa aparèixer els àrabs a la banda oriental d'Egipte i a Àsia com a veïns dels assiris⁵⁶, ja que molt possiblement els grecs identificaven qualsevol referència a la desconeguda Península o al Golf Pèrsic amb el Corn d'Àfrica i el Mar Roig⁵⁷. Heròdot dividia Àsia en dues penínsules, la Menor, i la *Major*⁵⁸, on situava els colquis a la riba de l'Euxí, medes, perses, assiris i àrabs, de nord a sud i d'oest a est⁵⁹. A més, tant l'Índia com Aràbia i Etiòpia apareixen descrites juntes a les *Històries*, llibre III (98-114), seguides l'una de l'altra, com a països de l'extrem sud (d'est a oest) del món, de manera que els colquis estaven ben situats a prop del Mar Eritreu (=Mar Exterior)⁶⁰ i fent frontera amb els indis, veïns, al seu torn, dels àrabs. Aquesta condició de pobles liminars era conseqüent amb el fet d'habitar les fronteres de l'imperi persa: Heròdot (III, 97) ens assegura que Dàrius no els sotmeté a canvi d'un tribut especial, en cas dels àrabs mil talents anuals -evidentment- d'encens. Recordem també que els colquis i els etiòps se circumcidaven, com potser ho feien els àrabs⁶¹ i eren de pell negra, com potser se'ls imaginava el públic atenès. Malgrat poder concloure que les races presents al nostre estàsım estaven relacionats a l'imaginari àtic del segle V aC i que fàcilment se les podria concebre limitant les unes amb les altres, l'*Aràbia del Prometeu* no és descrita en els mateixos termes que Heròdot, que és qui desenvolupa o tramset totes aquestes ordenacions i classificacions geogràfiques, ni en els termes que esdevindran tòpics posteriorment: està desposseïda de l'habitual olor d'espècies aromàtiques, plantes solars⁶² que solen acompanyar-la⁶³ apropant-la als déus⁶⁴, cosa que fa pensar en tres possibilitats:

⁵⁵ no es descobrí fins a l'època d'Alexandre, que ordenà a Nearc que explorés el camí de l'Índia a Egipte i descobriren el Golf Pèrsic. Vegeu MACDONALD 2009 pàgs. 11i ss, malgrat la coneixença del periple d'Escílax de Carianda (cf. Hdt. IV, 44), comandant d'extracció grega a les ordres de Dàrius I (522-486 aC), que rebé l'encàrrec de navegar des de la desembocadura de l'Indus fins a Suez.

⁵⁶ II,8; IV, 37 ss. Sigui com sigui, aquest veinatge podia fer només referència al fet que les fronteres entre l'antiga Assíria i Egipte al Sinaí estaven custodiades per una "Marca Aràbiga" i limitar-se només allí.

⁵⁷ de fet, encara a Època Romana hi ha una confusió entre el Mar Roig, el Golf Pèrsic i el Mar d'Aràbia actuals. L'*Ἐρυθρὴ θάλασσα* és el nostre oceà Índic, però el Golf Pèrsic i el Mar Roig en són considerades entrades. L'*Ἀραβικὸς κόλπος* i el *Περσικὸς κόλπος* són sinònims (=Golf Pèrsic).

⁵⁸ IV, 37ss

⁵⁹ *ibidem*.

⁶⁰ Hdt. IV.40.

⁶¹ vegeu pàg. 16, nota 39.

⁶² DÉTIENNE 1994, a la introducció de la mà de Jean-Pierre Vernant, pàg. X; també publicada com a capítol de *Mythe et société en Grèce ancienne*.

⁶³ Hdt. III,113, també a D.S. III, 46, 5-6.

1. El tòpic no estava encara consolidat.
2. Aquesta *Aràbia* no és la que nosaltres coneixem, el país de les aromes, perquè pertany a un altre cicle mític -el de Dionís⁶⁵, que exposa el viatge des de Grècia al sud-est del món i desvinculat del Pont Euxí- i no en el de Prometeu o dels Argonautes⁶⁶, cap al nord-est i associat a un altre entorn geogràfic.
3. Aquesta *Aràbia* és realment el país dels fragàncies herodoteu, vagament equivalent a l'Aràbia geogràfica.

Pel que fa a la primera hipòtesi, el cert és que tampoc apareix caracteritzada així per Xenofont entre el 380 i el 360 aC⁶⁷, però sí habitualment de la mà dels geògrafs posteriors, cosa que podria fer pensar en una evolució i fixació progressiva del tòpic, però tampoc es pot descartar que, dels atributs que tenia Aràbia a la mentalitat grega, el que volgués destacar aquí l'autor no fos precisament la seva relació amb les aromes, elecció que podria haver pres també Xenofont per qui sap quin altre motiu.

La segona, de tradició possiblement extraherodotea, podria explicar el tarannà guerrer dels àrabs d'aquesta tragèdia (= *'ἄρειον'*), que no apareix ni destacat ni mencionat enlloc, ja que tot i que van ajudar els assiris a envair Egipte⁶⁸, els perses els van tractar amb moltes prerogatives i mai no s'hi van enfrontar⁶⁹. Cap llegenda ni història grega parla de cap enfrontament, ja que les relacions amb ells eren estrictament comercials⁷⁰. Sigui com sigui, com apuntava Rose i tants d'altres⁷¹, potser hem de pensar que la problemàtica prové de *'Καυκάσου'* i de la seva identificació per part dels comentaristes des de l'època hel·lenística o romana, amb la serralada real: el Caucas mític grec -que és el que ha d'evocar la tragèdia- és situat a l'extrem del món conegut (per això Alexandre fundà l'*Alexandria del Caucas* a l'Himàlaia⁷²): precisament trobem un riu *'Αραβίς'* situat a tots dos extrems oposats de l'Orient conegut per mar, al nord de l'Àsia Menor i al Sud de la Major (=Índia). L'un es troba al país dels *'Εκχειρεῖς'* segons el Pseudo-

⁶⁴ DÉTIENNE;VERNANT 1979, pàg. 245.

⁶⁵ la relació entre Aràbia i Dionís és força constant a l'obra d'Heròdot: III,8 i III, 111.

⁶⁶ Segons la tradició, els mariners van veure Prometeu lligat a la muntanya. A més, sembla que pertanyien a un cicle mític interrelacionat, atès que Prometeu era pare de Deucalió, fundador de Iolcos.. Vegeu WEST 1966, pàg. 135 i ss.

⁶⁷ vegeu pàg. 13, nota 24 i pàg. 14, nota 26 i l'estranyesa de DONNER 1986 al respecte (pàg. 13).

⁶⁸ Hdt. II.141

⁶⁹ Hdt. III, 97. Era una bona manera d'assegurar-se les fronteres, l'estabilitat de les rutes caravaneres i el subministrament d'espècies aromàtiques.

⁷⁰ almenys entre el segle VII i el 410 aC. Posteriorment seran descrits com a bergants que ataquen les caravanes i els vaixells romans i grecs. Atacaran Alexandre al llarg de les seves expedicions. Vegeu MACDONALD 2009, pàgs. 9-11.

⁷¹ vegeu pàgs. 19-20.

⁷² vegeu també FINKELBERG 1998, pàg. 122.

Escílax, (s IV aC) § 83, entre la Còlquida i Trabizonda⁷³, al sud-est del Caucas i proper a l'illa d'Ares (‘Ἄρεως νῆσον’) i al riu ‘Ἀρίων’⁷⁴: «Ἐκεχειρεῖς ἔθνος, καὶ ποταμὸς Πορδανίς, καὶ Ἀραβίς ποταμὸς, Λίμνη πόλις, Ὠδεῖνιος πόλις Ἑλληνίς». Riu que serà anomenat ‘Ἀρχαβίς’⁷⁵ al *Periple del Pont Euxí* de Flavi Arrià⁷⁶, al segle II dC, a l'anònim homònim del segle VI dC i per Procopi, també del s. VI. Pel que fa als ‘Ἐκεχειρεῖς’, el gentilici és prou semblant al mot grec per "treva"⁷⁷, ‘ἐκεχειρία’ i és fet veí dels ‘μακροκέφαλοι’ (= "de cap allargat"), situats al sud de la Còlquida. Atès que el Pseudo-Escilax fa aquests darrers veïns dels ‘Βεχειρικοί’⁷⁸, podem sospitar que són els ‘μακρῶνες’ de les altres fonts⁷⁹. A banda del riu ‘Ἀραβίς’, de nom molt semblant a la regió del Pròxim Orient, també hi trobem una ‘Ἀσσυρία’ a la desembocadura del riu Halys⁸⁰: la repetició dels topònims a Àsia Menor i a Àsia "Major", fets veïns a tots dos indrets respon a la idea que el continent es divideix en dues penínsules paral·leles. El caràcter semi-mític d'aquestes nacions queda palès en el fet que el Pseudo-Escilax els conegui amb noms tan monstruosos com ‘μακροκέφαλοι’, tal com els esciàpodes, que segons l'autèntic Escilax compartien frontera⁸¹; i que a les seccions immediatament anteriors a la descripció dels pobles caucàsics (70 i 71), encara al Mar Negre es parla de pobles "governats per dones", aberrant (=món invertit) des del punt de vista grec, virilocal; caracteritzacions que atempten contra allò que caracteritza el nucli de la civilització en línia de la descripció dels ‘αἰθίοπες ἑσπεριοί’ de l'actual Marroc de la § 112 del Pseudo-Escílax, semblant a la ja exposada d'Heròdot. L'anònim *Periplus Ponti Euxini* ens parla dels ‘ἐκχειρεῖς’, oblidats per les altres fonts, i ens en diu que a la seva època llur territori era habitat pels ‘ἡνίοχοι’ (segons el Ps. Escílax, § 76, habitaven al nord de la Còlquida) i els ‘μαχελῶνες’⁸² (que no apareixen al text de l'altre viatjant: són potser els ‘γέλωνες’ de la § 80, veïns septentrionals immediats dels colquis?).

⁷³ respectivament, § 81 i 85, al país dels ‘Μακροκέφαλοι’.

⁷⁴ § 86, més al sud, al país dels ‘Μοσσύνοικοι’. El riu, a la § 82, l'immediatament anterior al país que ens ocupa.

⁷⁵ PECK 1898 *ad loc.*

⁷⁶ VII.4.3 i 4.4.

⁷⁷ en el sentit de "alto al foc", "cessament de les hostilitats". Apareix així a Tucídies, Aristòfanes i Xenofont (LSJ *ad loc.*). ‘Σπονδή’ té un sentit més institucional "tractat de pau" o "treva sancionada".

⁷⁸ comparteixen l'element central del mot amb els ‘ἐκχειρεῖς’. Seria interessant conèixer-ne el significat en llur(s) llengua(ües).

⁷⁹ Hdt. II.104; 3.94; 7.78; X. *Anàbasi*, IV.8; A.R. II,394; 1242. De fet, així ho assegura el *Periplus Ponti Euxini* anònim a 37.2

⁸⁰ § 89; A.R. II, 946-964. Són els siris d'Hdt. I.72? Vegeu pàg. 21, nota 58 per la referència. També tenim una *Ibèria* a cada confí marítim del Mediterrani.

⁸¹ frg. 7a de Jacoby. Segons Hecateu, eren una raça dels etiòps (frg. 327 de Jacoby). Apareixen també a l'Índia de Ctèsias (frg. 60 de Lenfant).

⁸² hàpax.

L'altra menció d'un riu 'Αραβίς' és de la mà del mateix Flavi Arrià⁸³, que situa a l'Índia i apareix com a 'Αρβίς' a Estrabó XVI, 2.1 ('τῷ ποταμῷ Ἀρβει') i a les fonts més tardanes⁸⁴. Bateja un poble de la zona ('ἄρβιες⁸⁵/ἄρβῆται⁸⁶) segons Nearc⁸⁷. Arrià afirma que el riu té aquest nom perquè "desemboca al mar Aràbic"⁸⁸, cosa que evidencia que la forma amb una <α> entre la <ρ> i la <β> és fruit d'una etimologia popular i que res no pot dur a justificar que hom es trobi davant d'un riu flotant localitzat al(s) confí(ns) oriental(s) del món, cada cop més llunyà(ns) a mesura que van avançant els coneixements geogràfics perquè, a més, els noms de tots dos rius es diferencien per l'accent, que ha d'implicar un paradigma diferent per a cadascun: el riu del Caucas ha de ser un tema dental i presentar la flexió 'Αραβίς, -ίδος' (com 'πατρίς-πατρίδος' ; i l' 'Αραβίς, -ίος⁸⁹/έως', perquè ha de ser un tema en iota com 'πόλις-πόλεως'. Malgrat tot, del primer mot només tenim testimoni el nominatiu, a diferència de l'altre, del qual sí que tenim el genitiu.

Imatge 2.3: Mapa polític del Caucas del s VII al II aC, extret de "The Kingdom of Colchis", de A. MIKABERIDZE; G. PARTSKHALADZE, disponible a *Ethnic Conflicts, border disputes, Ideological Clashes* <<http://www.conflictsrem33.com/images/Georgia/Colchis.htm>>

⁸³ *Ἰνδικά*, XXI, 8; XXII, 8; XXIII,1.

⁸⁴ Herodià i Pseudo-Herodià *De prosodia catholia* III,1; al *Periplus Maris Exteri* de Marcia (s IV dC), I, 32 o a les *Ethnica* d'Esteve de Bizanci, s VI a I, 390.

⁸⁵ Str.XV.2.1

⁸⁶ ambdós a les *Ethnica* d'Esteve de Bizanci, I.lemma 390 ('Αραβίς').

⁸⁷ aquest riu es l'actual Porali, al Pakistan actual, al Balutxistan, al nord, travessant el Golf, de la Península Aràbiga. Vegeu capítol 3.3; pàgs. 46-47. per la relació entre l'antic Balutitxan i l'Etiòpia i Aràbia de l'imaginari grec.

⁸⁸ XXI,8.

⁸⁹ a Flavi Arrià, íbidem, XXII, 8; XXIII,1.

Si seguim aquesta hipòtesi, podríem argumentar que l'epítet de *'ἄρειον ἄνθος'*, potser més que ressaltar el caràcter guerrer dels habitants d'Aràbia⁹⁰ o posar de manifest les complicades relacions dels grecs amb els seus veïns colonitzats⁹¹, els relaciona directament amb l'illa d'Ares o el riu Àrion dels voltants. No obstant tot això, malgrat la tendència dels grecs de crear substantius abstractes com a topònims a partir de gentilicis o noms referits a una realitat més concreta⁹², pensem que és difícil de justificar la creació d'una *'Αραβία'* a partir del riu *'Αραβίς'*, sense un gentilici intermedi; sembla molt més probable que es creés per analogia al país del SE i que fos transportat al NE, però no podem assegurar que l'un precedís l'altre⁹³. Seria d'esperar que, al *Prometeu*, hom s'hi referís directament a través del nom mateix del riu, que presenta la mateixa flexió que el mot al qual respon –estarien també al mateix cas–, *'Κολχίς, -ίδος'*: *'Αραβίδος'*, conjectura genial des del punt de vista mètric i sobretot formal, però que no ens veiem en cor de defensar perquè, d'entrada, tot i que hom podria haver regularitzat el topònim, el canvi d' *'Αραβίδος'* a *'Αραβίας'* hauria d'haver tingut lloc molt aviat, ja que precisament part de la gràcia dels versos citats del *Trinummus* té a veure amb la problemàtica que deuria suscitar tal localització d'Aràbia als espectadors hel·lenístics de les representacions de les tragèdies antigues: la ubicació plautina al Pont seria massa casual per no estar relacionada amb el *Prometeu*. D'aquesta manera, els versos, més que una prova de l'existència d'una Aràbia al Caucas, ho són de la fixació antiga d'aquest text⁹⁴. El canvi que proposàvem és també problemàtic, especialment, per manca de suport, atès que no tenim a disposició cap més menció del riu *'Αραβίς'* abans d'aparèixer com a *'Αρχαβίς'*, no podem saber si hi ha cap error de transmissió textual (el *Periple* del Pseudo-Escilax només es conserva en un manuscrit) i tampoc no hem pogut tenir accés als estudis més recents i exhaustius de la geografia del Pseudo-Escilax de la mà de Counillon, especialment "L'ethnographie dans le *Périple du Ps.-Skylax* entre Tanaïs et Colchide", a *Une koinè pontique: cités grecques, sociétés indigènes et empires*

⁹⁰ D'entrada sembla que és paral·lel al *'δαῖος'* del v. 423, epítet del foc. A la *Ilíada*, l'adjectiu és emprat per caracteritzar les armes, o sigui que se li pot donar un significat que no sigui el recte. Vegeu *LSJ* s.v. *'ἄρειος'*. És també el nom d'una muntanya de Tessàlia i d'una plana de Tràcia.

⁹¹ *'Εκχειρεῖς'*, encara que fos una hel·lenització de l'autoetnònim, bé podria haver estat reïnterpretat i relacionat pels grecs amb la "treva", ja sigui pel caràcter pacífic concret d'aquests habitants dins d'un entorn hostil o bé eufemisme per amagar un nom tabú d'un poble guerrer, mecanisme relativament freqüent a totes les societats. Tot i que la teoria no ens convenç, per partir d'una lectura massa racionalista, no podem deixar d'apuntar-la.

⁹² vegeu MACDONALD 2009, pàgs. 1-3 i Hdt. II, 17

⁹³ vegeu RETSÖ 1989-1990, p 132 per l'origen persa del grec *ἀράβιοι* via Hecateu.

⁹⁴ per això WEST 1991 inclou el vers al seu apartat crític, no tant, creiem, per justificar-ne l'existència geogràfica antiga. Precisament és a l'època hel·lenística quan apareixen les primeres referències filològiques de l'obra i relacionant-la amb Èsquil (WEST 1990, pàg. 67).

mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s.a.C-IIIe s.p.C) i *Pseudo-Skylax: le Périple du Pont-Euxin: Texte, traduction, commentaire philologique et historique*, tots dos a Ausonius éditions (vid. *Bibliografia*).

La darrera possibilitat epexegetica de les tres que hem anunciat es podria justificar a partir de les relacions entre àrabs i colquis⁹⁵ i de la descripció d'Aràbia com a terra solar -per ser lloc de producció de les aromes⁹⁶-, llar del fantàstic fènix⁹⁷ i d'aus meravelloses semblants a les àguiles⁹⁸, emblema de Zeus i suplici de Prometeu⁹⁹, cosa que la podria vincular per tant, al cicle de mites del Sol situats a la Còlquida, on es troba el palau d'Eetes, fill del mateix déu, amb les seves meravelles: s'hi extrau or i és servat per dracs¹⁰⁰, com s'extreuen d'Aràbia les espècies, vigilades per serps voladores¹⁰¹. La llunyania d'aquest país respecte al Caucas geogràfic no ha de ser tampoc cap contraargument¹⁰² perquè hem de partir de la significació i la simbologia emprada per Heròdot, que connecta l'indret descrit amb l'astre rei, no només per la localització a l'extrem orient del món conegut, on neix, i al seu extrem meridional, on més forts són els seus rajos, sinó també perquè hi ubica l'origen de totes les plantes aromàtiques, cosa que ja fa al llarg del *lógos* egipci¹⁰³, quan les fa provenir de l'Aràbia africana, a la costa egípcia del Mar Roig. Confusions geogràfiques sobre la localització d'Aràbia a banda, la mirra i l'olíban provenen dels boscos del Iemen, però la càssia i la canyella d'Indonèsia i de Ceilan, i desembarquen als ports aràbics, des d'on arriben al Mediterrani, via Madagascar i Somàlia¹⁰⁴. Llurs processos d'extracció eren completament desconeguts per l'historiador, res a veure, naturalment, amb com es figura que els àrabs se les han d'heure amb serps alades per recollir l'olíban¹⁰⁵, amb unes bèsties alades semblants als ratpenats per recollir la càssia¹⁰⁶ i amb unes aus gegants (*ὄρνιθας μεγάλας*) per recollir

⁹⁵ pàgs. 20-21.

⁹⁶ com explica DÉTIENNE 1994, pàgs. 10-11 i especialment pàg. 13 com a herbes seques i, divines, només es poden produir a països en molt càlids i, d'alguna manera, dominats encara per l'Edat d'Or.

⁹⁷ Hdt. II, 73.

⁹⁸ Hdt. III, 107-113. El mateix fènix (II, 73) també s'hi assembla. Totes elles són aus solars. Tal i com apunta, però, DÉTIENNE 1994, pàgs. 20-29, algunes d'elles s'assemblen als voltors, antagonistes simbòlics de les àguiles.

⁹⁹ *Prometeu encadenat*, vv 1021-1024; ja a la *Teogonia*, vv 523-525.

¹⁰⁰ cal tenir en compte que en grec, tant *δράκων* com *ὄφις* signifiquen "serp" i que els dracs ja a la mitologia grega tenien el paper de guardar tresors, pensem només en el drac de les Hespèrides, a l'altra confí del món.

¹⁰¹ Hdt. III, 107-113.

¹⁰² *ut supra* la cita de Rose.

¹⁰³ II.8;II.19,

¹⁰⁴ DÉTIENNE 1994, pàg. 16.

¹⁰⁵ III, 107.

¹⁰⁶ III,110. Concretament, la descripció de les bèsties és «θηρία πτερωτά, τῆσι νυκτερίσι προσείκελα μάλιστα, καὶ τέτριγε δεινόν, καὶ ἐς ἀλκὴν ἄλκιμα».

el cinammoni, que transporten des d'un indret desconegut¹⁰⁷, relacionades amb l'au fènix descrita a II, 73¹⁰⁸, que, si bé és pres del *bennu* egipci (una garsa sagrada i portadora del Sol que representa el renaixement d'Ossiris i del mort al Més Enllà), és reinterpretat i hel·lenitzat: rebrà el nom de 'φοῖνιξ', "porpra", "brillant", tindrà forma d'àguila, animal olímpic i company del rei dels déus, que rejuveneix amb el contacte amb els rajos del Sol¹⁰⁹, l'equivalent de Zeus al Cel i viurà entre Aràbia, "el país més al sud dels que es coneixen" i la ciutat del Sol d'Egipte. Tal i com expressa DÉTIENNE 1994¹¹⁰, la ubicació de les plantes a indrets geogràficament erronis i les descripcions del mecanisme de la recol·lecció de les espècies descrit i dels animals que hi prenen part són realment una explicació mitològica i simbòlica de la funció de les herbes aromàtiques dins del culte grec: són plantes seques que no poden ser menjades pels animals (el cas de les humides, ctòniques i, per tant, associades a un estadi inferior respecte l'home) ni pels humans (que en necessiten d'una sequedat mitjana, com els cereals), atès que es troben entre animals i déus sinó només per a la divinitat, ubicada al Cel, mitjançant la cremació. A través dels complicats procediments d'obtenció, Heròdot assevera llur naturalesa mitjancera entre la humanitat i els déus¹¹¹. La relació entre espècies i Sol és tan forta al pensament grec (i romà) que les fonts posteriors (Teofrast i Plini) faran recollir les espècies a la Canícula, sota l'imperi de l'estel Sirius¹¹², dades sense cap fonament real (les plantes en qüestió es recullen entre febrer i març). Són, precisament, els rajos del sol i de la mateixa estrella (expressió del foc del sol a l'imaginari grec des d'Hesíode i Arquíloc¹¹³), el que provoca que Aràbia faci sempre olor de perfum, atès que és el mateix sol el que crema la mirra, l'encens i la canyella. Per tant, és possible que aquí l'autor del *Prometeu* estigui evocant el cicle mitològic del Sol i per això ubiqui Aràbia a prop dels colquis¹¹⁴.

¹⁰⁷ III, 111. Pel que fa al làdan, que, segons Hdt. III, 112, s'extreu de les barbes de les cabres, és una planta que prové de l'oest del Mediterrani.

¹⁰⁸ les serps que protegeixen l'olíban són les mateixes que Heròdot descriu a II, 75, com ell mateix ens informa. Pel que fa a les aus gegants, ens convenç més l'explicació de DÉTIENNE 1994, pàgs. 20 i ss que no pas la nota *ad loc* de SCHRADER 1995, que els relaciona amb les aus fantàstiques de *Les Mil-i-una nits*, d'origen sassànida, certament.

¹⁰⁹ DÉTIENNE 1994, pàgs 29-34.

¹¹⁰ pàg. 17 i ss.

¹¹¹ el cinammoni neix, possiblement, al mateix indret on es crià Dionís (Hdt.III, 111), déu que uneix tot allò que està separat i que inverteix l'ordre establert, cosa que aconseguen els *caçadors* de cinammoni durant el procés de caça (s'amaguen a terra per aconseguir els pals de l'espècia que transporta, volant, l'au gegant). Vegeu RIU 1999 pàgs 66 i ss; DÉTIENNE 1994, pàg. 20.

¹¹² estel relacionada amb el cicle vital del fènix, altrament.

¹¹³ vegeu DÉTIENNE 1994, pàg. 9; notes 25 i 26 recollides a la pàgina 150.

¹¹⁴ vegeu BALLABRIGA 1986, pàgs. 178; 186.

Però potser, al cap i a la fi, no estem abordant correctament els versos que analitzem centrant-nos solament en un sol mot d'un sol vers, 'Αραβίας' i, secundàriament, en l'epítet 'ἄρειον ἄνθος', duent-nos per lectures particularistes i sense observar tot el conjunt de la segona estrofa i antístrofa des d'un punt de vista mític. Els altres pobles que hi apareixen, escites i amazones¹¹⁵ no només habiten els confins del món, sinó que estan fortament relacionats entre ells i amb la guerra: segons el Heròdot, de llur unió s'originaren els ferotges sàrmates¹¹⁶. Hi ha tradicions que ubiquen les amazones a la salvatge Tràcia, on viuen amb Ares, el seu pare¹¹⁷. Llur localització a la Còlquida podria obeir a la relació d'aquesta regió amb aquest déu, com en donen fe les ja citades illa d'Ares i riu Arion i la llegenda que el Velló d'or fou dipositat a un bosc que li estava consagrat i vigilat per un drac, com el de la llegenda de la fundació de Tebes, consagrat al déu de la guerra¹¹⁸. Eetes és descrit a les *Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes, com a *igual a Ares*¹¹⁹. Val a dir, a més, que precisament Tràcia és una de les llars de Dionís i es disputarà la localització¹²⁰ de la muntanya-ciutat de Nisa, lloc de naixença del déu, amb Aràbia o Etiòpia¹²¹ i on s'enfronta amb Licurg de camí a l'Índia segons la tradició homèrica i la trilogia que li dedicà Èsquil¹²², perduda. Ara bé, segons una tradició transmesa per Antímac de Colofó a finals del segle V aC¹²³ i que rebrota a les *Dionisíiques* de Nonnus de Panòpolis el segle V dC, aquest enfrontament té lloc al que hom considera que n'és l'indret paral·lel corresponent al sud, per com són punts equivalents al camí del Sol a l'estiu i a l'hivern: Aràbia¹²⁴, a la Nisa herodotea. A la darrera obra, els àrabs formaran el seguici de Licurg, presentat com a fill d'Ares, que s'enfronta a l'exèrcit de sàtirs i mènades de Dionís. Precisament apuntàvem (pàgs.19-20) que si seguim la progressió geogràfica del cor, sembla que bordegi el Pont Euxí de

¹¹⁵ sobre llur localització al Caucas: vegeu vg. Apol·loni de Rodes, II, 373-ss,

¹¹⁶ IV.110-117.

¹¹⁷ GRIMAL 1981 [2012], p 44, Apol·loni de Rodes, II, 990-991.

¹¹⁸ l'illa d'Ares també apareix a les *Argonàutiques*: II, 380 ss; 1230; pel que fa a la consagració de l'indret, íbidem, 401-7. Què ve abans, la tradició que relaciona Ares amb la Còlquida o la toponímia associada al déu?

¹¹⁹ II, vv 105-106: «[...]καὶ δὲ κεν Ἄρει/ σμερδαλέην ἐνοπήν μέγα τε σθένος ἰσοφαρίζο».

¹²⁰ Hesiqui (N), 742, s.v. Νῦσα καὶ Νυσηίων: «ὄρος, οὐ καθ' ἓνα τόπον. ἔστι γὰρ Ἀραβίας, Αἰθιοπίας, Αἰγύπτου, Βαβυλῶνος, Ἐρυθρᾶς, Θράκης, Θετταλίας, Κιλικίας, Ἰνδικῆς, Λιβύης, Λυδίας, Μακεδονίας, Νάξου, περὶ τὸ Πάργαιον, τόπος Συρίας».

¹²¹ Hdt. III, 97; 111.

¹²² GRIMAL 2010, p 324; RETSÖ 2003², pàgs.610-614. Els comentaristes tendeixen a pensar que el passatge de la *Iliada* (VI. 130-6; 140) succeeix a Tràcia. Les notícies sobre el cicle d'Èsquil es poden consultar a WEST 1990, pàgs. 26-50.

¹²³ D.S III.65.7: «τῶν δὲ ποιητῶν τινες, ὧν ἔστι καὶ Ἀντίμαχος, ἀποφαίνονται τὸν Λυκοῦργον οὐ Θράκης, ἀλλὰ τῆς Ἀραβίας γερονέται βασιλέα, καὶ τῶ τε Διονύσῳ καὶ ταῖς βάκχαις τὴν ἐπίθεσιν ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἀραβίαν Νύση πεποιήσθαι».

¹²⁴ vegeu imatge 2.4. Tràcia és al NE del camí del Sol i Aràbia, al SE.

sud a nord i d'est a oest: la Còlquida (vv 415-16) n'és l'extrem oriental, el Meòtic (vv 417-19), l'extrem septentrional i cal pensar que Aràbia i el seu Caucas (vv 420-424) n'han de ser l'extrem occidental, europeu, on es troba lligat Prometeu entre els àrabs segons s'infereix dels vv. 406-414. Per tant, tenim una identificació total entre Aràbia i Tràcia, intercanviables completament des del punt de vista geogràfic gràcies, en bona part, a una *cadena d'enllaços mítics* de tots dos territoris amb Ares i de Dionís per un senzill mecanisme d'associació:

*Si Dionís viu a Aràbia
i Dionís viu a Tràcia;
I Ares viu a Tràcia,
per tant; Ares viu a Aràbia
perquè Tràcia és Aràbia*

I Aràbia i el Caucas es trobarien a Europa i no a Àsia, com d'entrada podem pensar i no podien pertànyer al llistat de pobles del continent veí que ploren la sort del Tità, de manera que hi trobaríem una agradació, de pobles asiàtics més llunyans a més propers fins arribar als habitants d'allà mateix on es troba encadenat. Tanmateix queden per respondre algunes preguntes sobre els versos estudiats, com quina és aquesta *πόλισμα*¹²⁵ i si aquesta mateixa ciutadella o aquest mateix Caucas es pot identificar també amb la flotant Nisa o fins i tot el Pangeu, muntanya de Tràcia relacionada amb Dionís i Lucrug a la versió tràcia "original" del mite i cobejada per atenesos i tassis per les seves mines d'or i de plata.

Els transports entre un sistema geogràfic i un altre de paral·lel que ara citàvem es podrien haver produït en un altre sentit i una Aràbia guerrera –noteu la bonica al·literació i fins i tot possible joc etimològic *Ἀραβίας τ'ἄρειον*–, vàlida inicialment ja sigui per al nord (Caucàsica) o per al sud (Índica), hagués patit aquesta transposició, sense implicar un creuament total entre el sistema de l'Euxí i de l'Orient meridional. Per a més processos com aquest, vegeu 3.3 i BALLABRIGA 1986, pàg. 180 i ss.

Reprenent els arguments de WEST 1990 per la baixa datació de l'obra, hem de fer notar que, si aquesta *Aràbia* es correspon a la Tràcia, costaria de justificar que fos obra d'Èsquil, que havia descrit Licurg com a traci i havia donat fe, segons Wilamowitz, (WEST, pàg. 49) de conèixer tant el país que fins i tot la crítica moderna ha pensat que l'havia visitat en alguna campanya. La presentació dels pobles del cor com a liminars, si

¹²⁵ deverbal de *πολίζω*, "edificar els fonaments d'una ciutat".

bé ja caracteritzat així molt segurament anterior, està força relacionada amb la cosmovisió herodotea, perquè és a la seva conjuntura intel·lectual que es potencia la diferència entre grec i bàrbar, i justament dedica una part important dels seus esforços a parlar dels pobles liminars en general i dels escites i amazones en particular¹²⁶. El gust pel detall geogràfic de la tragèdia bé es podria deure al mateix motiu i necessitem, per tant, un autor proper temporal al d'Halicarnàs, que féu lectures públiques a Atenes cap al 445 aC -segons Eusebi¹²⁷- i acabà de redactar l'obra cap al 431. També podríem explicar aquest interès geogràfic del *Prometeu* fent-la derivar de l'obra d'Hecateu, una generació anterior a Èsquil (visqueren, respectivament, cap al 550-476 i 525-456 aC), o, en general de qualsevol altre autor perdut, però precisament WEST 1990 (pàgs. 65-74) justifica brillantment que la representació d'aquesta tragèdia hauria tingut lloc a la dècada dels anys 40 o dels 30 del segle V aC atenès perquè cap referència anterior a l'hel·lenisme la relaciona amb Èsquil; per la relació entre la caracterització del tità com a benefactor de la humanitat i les teories de Protàgores, que no visità la ciutat abans del 450 aC, perquè a la dècada dels 40 abunden moltes representacions als vasos amb la temàtica del *Προμηθεὺς Πυρκαεῖς* i perquè és també en aquells anys que s'erigí un nou temple d'Hefest a l'àgora, déu que era adorat juntament amb el tità a l'Acadèmia i pel qual sent simpatia a la peça a causa de «τὸ ζυγγενὲς ἢ θ'ὀμιλία». Tanmateix, si hem de figurar-nos l'Aràbia d'Hecateu a partir dels seus fragments, hem de pensar que es referia a la zona del Mar Roig, al Corn d'Àfrica (=Etiòpia?) i que deuria assemblar-se a les descripcions i citacions que en fa Heròdot al llarg del llibre II, amb un to i una caracterització ben diferent de la del llibre III, 98-114, clarament mitificada.

Fer venir l'esperit de l'obra d'un ambient herodoteu i no hecateu ens pot dur a discutir la originalitat d'Heròdot, de manera que per argumentar prou sòlidament la datació baixa ens és ara impossible perquè implicaria entrar en una polèmica d'un abast molt més gran. Podem concloure que la proposta de West ens convenç perquè podríem relacionar la seva geografia amb el marc del d'Halicarnàs, conegut, que precisament divideix el món en grups simètrics de països: Àsia Menor i Àsia Major o facilita les equiparacions i transposicions entre punts cardinals paral·lels¹²⁸, cosa que permetria

¹²⁶ III, 115-118, després de tota la descripció dels països solars es dedica a parlar dels confins septentrionals. Vegeu també tot l'inici del llibre IV, que parla dels escites i dels hiperboris, entre d'altres (almenys fins a IV.36, quan comença la descripció d'Àsia).

¹²⁷ ASHERI; LLOYD; CORCELLA 2007 pàgs. 2-4.

¹²⁸ tot i que sovint s'interpreta les següents paraules d'Heròdot com una irònica crítica a la geografia hecateu, és clarament "lògica" des d'aquest punt de vista (IV. 36): «καὶ ταῦτα μὲν Ὑπερβορέων περὶ

explicar l'intercanvi de posicions entre Tràcia i Aràbia, però el cert és que no tenim cap idea de si aquests paràmetres també es podrien aplicar també a l'obra d'Hecateu, o bé si aquests mecanismes mentals eren comuns i subjactens a la mentalitat grega arcaica clàssica i afloren a Heròdot i al *Prometeu* independentment. Sí que podem afirmar amb menys reserves que una transposició local de l'Aràbia mítica a la Tràcia geogràfica és conseqüent amb una altra autoria perquè seria estrany que Èsquil triés dues versions molt diferents d'un mateix Licurg, malgrat tot, però, estem cometent dos *apriorismes*:

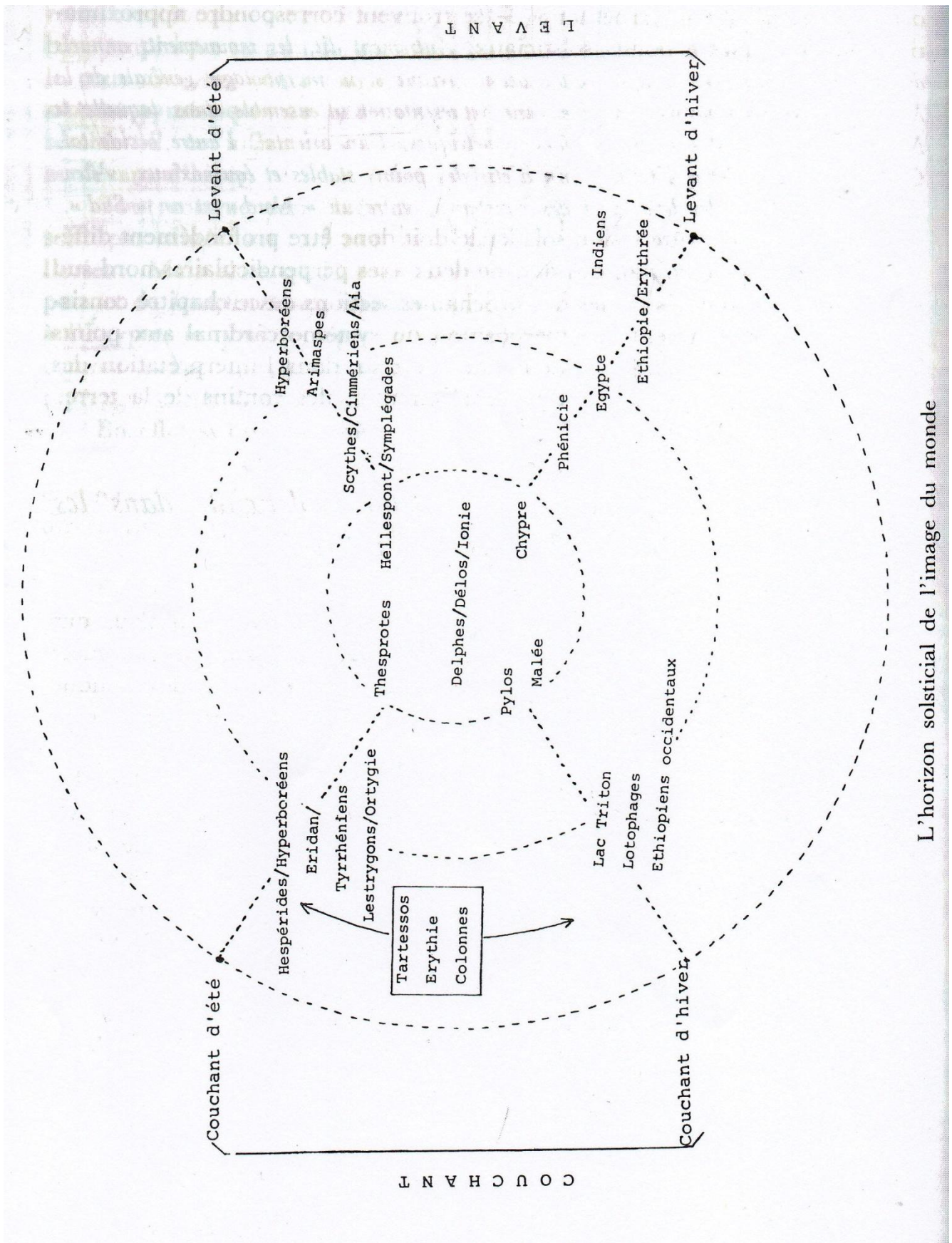
- l'autor del *Prometeu*, en situar Aràbia a on esperaríem Tràcia té en ment Licurg, ja sigui perquè ja existeix aquesta tradició que els relaciona o perquè ell la crea (pot ser una innovació d'Antímac de Colofó).
- que els autors de tragèdia i, en general, els poetes antics, no podien canviar detalls “estructurals” dels mites a cada representació teatral (pot ser infreqüent, però no exclouent, ja que els especialistes no són unànimes a l'hora d'interpretar la causa de les diferències geogràfiques entre el *Προμηθεὺς Ἀνομένοσ* i *Δεσμότης* i quin significat té a l'hora de relacionar-les)¹²⁹.

I donant per segur que la progressió del cor té un sentit geogràfic físic clar en el sentit que apuntàvem (Geòrgia-Azov-Danubi¹³⁰), malgrat totes aquestes delimitacions, concloem així la nostra interpretació del passatge, perquè en cap de les argumentacions i disquisicions geogràfiques *ad loc.* de tota la bibliografia consultada, no s'ha prestat prou atenció, creiem, a aquests versos.

εἰρήσθω: τὸν γὰρ περὶ Ἀβάριος λόγον τοῦ λεγομένου εἶναι Ὑπερβορέου οὐ λέγω, ὡς ἰ τὸν οἰστὸν περιέφερε κατὰ πᾶσαν γῆν οὐδὲν σιτεόμενος. εἰ δὲ εἰσὶ ὑπερβόρειοι τινὲς ἄνθρωποι, εἰσὶ καὶ ὑπερνότιοι ἄλλοι».

¹²⁹ vegeu pàg. 11, nota 8.

¹³⁰ vegeu les altres opcions per entendre la progressió a pàgs. 19-20.

L'horizon solsticial de l'imatge du monde

Imatge 2.4: L'horitzó solsticial de la imatge aproximada del món segons els grecs antics. Tret de BALLABRIGA 1986, pàg. 154

3. L'Aràbia de les *Bacants*

3.1 Introducció i història del terme *Arabia felix*

Uns vint anys després de l'estrena que hem assignat al *Prometeu Encadenat*, el 410 aC i a la cort d'Arquelau de Macedònia, el vell Eurípides escrivia la que havia de ser la seva última obra, *les Bacants*, un gran document per entendre el culte dionisiac i la funcionalitat del déu protagonista dins de la societat política grega¹³¹, al pròleg de la qual Dionís enumera els països que ha travessat bo i portant-hi el seu culte abans d'arribar a Grècia, triomfal, tornant d'Orient (vv 1-3; 13-22):

«ἤκω Διὸς παῖς τήνδε Θηβαίων χθόνα
Διόνυσος, ὃν τίκτει ποθ' ἢ Κάδμου κόρη
Σεμέλη λοχευθεῖσ' ἀστραπηφόρῳ πυρί:
[...]
λιπῶν δὲ Λυδῶν τοὺς πολυχρύσους γύας
Φρυγῶν τε, Περσῶν θ' ἠλιοβλήτους πλάκας
Βάκτριά τε τείχη τήν τε δύσχιμον χθόνα
Μήδων ἐπελθῶν Ἀραβίαν τ' εὐδαίμονα
Ἀσίαν τε πᾶσαν, ἣ παρ' ἄλμυρὰν ἄλα
κεῖται μιγάσιν Ἑλλησι βαρβάροις θ' ὁμοῦ
πλήρεις ἔχουσα καλλιπυργότους πόλεις,
ἐς τήνδε πρῶτον ἦλθον Ἑλλήνων πόλιν,
τάκεῖ χορεύσας καὶ καταστήσας ἐμὰς
τελετάς, ἴν' εἶην ἐμφανῆς δαίμων βροτοῖς.»

Intentar trobar un sentit geogràfic a aquesta progressió, d'entrada, és problemàtic¹³², atès que Pèrsia i Frígia no són estrictament veïnes, però encara menys ho és la penúltima amb Bàctria, situada quilòmetres al nord de la Península Aràbiga, també allunyada de Mèdia. Eurípides produeix la sensació d'haver oblidat quin país limita amb cadascun i les distàncies que hi ha de l'un a l'altre; retrets semblants rep ja per part d'Estrabó¹³³. Per tant, hom ha pogut pensar que, o bé el tràgic no tenia fonts de geografia al seu abast o bé que la ciència coetània no posseïa un coneixement d'aquest tipus prou exacte. Malgrat tot, aquest no pot ser el cas, ja que sí que existien i l'autor hi podia haver recorregut¹³⁴ si hagués tingut un interès especial a ser precís en aquest sentit. Precisament aquestes referències geogràfiques estan, com diu RIU 1999, «*always in*

¹³¹ VERNANT 1989, pàg. 49 i ss; RIU 1999, pàg. 59.

¹³² Dihle assegura que els versos 14-9 contenen termes geogràfics impossibles per al temps d'Eurípides i elimina els versos 21-2 i 23-4, per reiteratius. Treiem les referències de SEAFORD 1996, *ad loc.*

¹³³ I.2.20. Crítica el *Triptòlem* de Sòfocles i aquesta mateixa tragedia d'Eurípides, atès que ens diu: «ὁ δὲ τὸν Τριπτόλεμον τὴν κατασπειρομένην γῆν, τὰ μὲν πολὺ διεστῶτα συνάπτουσιν ἐγγύς, τὰ δὲ συνεχῆ διασπῶσι: ἑλιπῶν δὲ Λυδῶν τὰς πολυχρύσους γύας Φρυγῶν τε Περσῶν θ' ἠλιοβλήτους πλάκας Βάκτριά τε τείχη, τήν τε δύσχιμον χθόνα Μήδων ἐπελθῶν Ἀραβίαν τ' εὐδαίμονα.» *τοιαῦτα δὲ καὶ ὁ Τριπτόλεμος ποιεῖ*». Per contra, al mateix capítol considera que Homer sí que és un bon geògraf, precís a les seves descripcions, d'indrets tant grecs com "bàrbars".

¹³⁴ RIU 1999, pàg. 62.

concondance with the general sense of a play constructed with a great coherence»¹³⁵. Encara que es puguin aduir errors causats pel desconeixement de l'Àsia per part dels grecs, el cert és que els qui han expressat aquestes opinions *geograficistes*, tot i l'incert de notar-hi cert desajustament, com els comentaristes dels quals hem parlat al capítol anterior¹³⁶, veuen amb les ulleres de la seva contemporaneïtat una realitat que no s'hi ajusta, independent per ella sola en tant que radicada a la seva època. Salvant les distàncies, és el mateix error que comet Estrabó quan condemna aquesta seqüència per imprecisa, molt possiblement perquè trobava inacceptable la localització geogràfica que atorga a Aràbia¹³⁷, atès *‘Αραβία εὐδαίμων’* designava a l'època d'August l'extrem sud-occidental de la Península. Per això, al text de les *Bacants*, d'antuvi, no podem saber del cert si aquest adjectiu actua com a epítet o com a qualificatiu del substantiu –opció

Imatge 3.1: Aràbia segons Ptolomeu, s II dC (mapa del 1574) extret de "Ptolemaic and updated Atlas maps, 1561 onwards" <http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00maplinks/mughal/ruscelli1574/ruscelli1574.html>, a *South Asia study reourced compiled by Frances Prithchett, Columbia University* <http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00fwp/#fwp>

partir d'August, les mencions s'incrementen, però no en tindrem una clara descripció i localització geogràfica fins al segle II dC, fornida a partir de les mateixes fonts hel·lenístiques que nodreixen els dessús-citats autors, amb la *Geografia* de Claudi Ptolomeu¹⁴⁰ i els seus mapes, quan designa, seguint Eratòstones¹⁴¹, els territoris al sud

preferida pels comentaristes-
138

Després d'aquesta menció, datada al segle V aC, no se'n té cap més fins al segle I aC, gràcies a la ploma de Diodor de Sicília¹³⁹, sens dubte provinent dels filòsofs i geògrafs hel·lenístics dels qual beu, com Posidoni, Evèmer o, especialment, Eratòstones, situat al segle III aC. A partir de llavors, i especialment a

¹³⁵ *ibidem*, pàg. 59

¹³⁶ capítols 2.1; 2.3 del nostre treball.

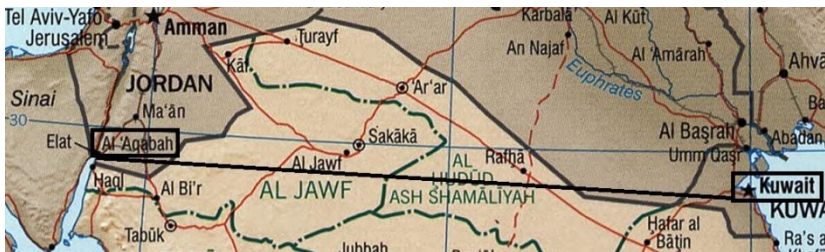
¹³⁷ la ubicació que hom atorga al topònim varia en funció de la interpretació del lector, evidentment: en cap moment Eurípides anuncia que Dionís es disposi a enumerar aquestes terres seguint cap ordre i encara menys geogràfic..

¹³⁸ DODDS 1960 i SEAFORD 1996 *ad loc*. Tot i indicar el seu parer no n'exposen cap argumentació ni tampoc on es pot trobar la que han fet seva.

¹³⁹ concretament, a I.15.6; II.49.1; II.54.2; III.15.1; III.46.1; VI.1.4

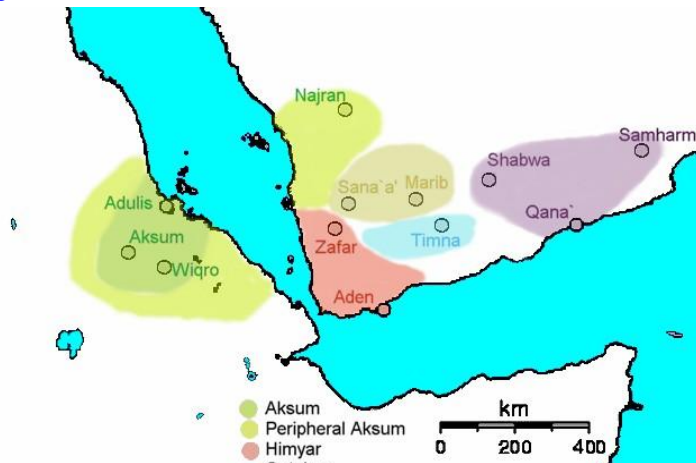
¹⁴⁰ vg V.16.1; VI.7 segons l'edició de Sprenger, prenem la referència de RETSÖ 2003¹.

d'una línia recta entre l'actual Kuwait (Golf Pèrsic) i el Golf d'Aqaba (entre el Sinai, Israel, Jordània i Aràbia Saudita), és a dir, la totalitat de la Península Aràbiga, suposadament desconeguda pels grecs fins a l'exploració de la ruta entre l'Índia i Pèrsia per part de Nearc¹⁴², almirall d'Alexandre (s IV aC). Serà entre els segles I i II dC, a l'Imperi Romà, tant al món grec com llatí, quan es gesta el sintagma que designa el nord i el centre desèrtic d'Aràbia (que no la Península Aràbiga), entès a la tradició geogràfica

Imatge 3.2: Localització d'Aqaba i de Kuwait, modificada a partir de la disponible

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saudi_Arabia_2003_CIA_map.jp>, Wikimedia Commons

Imatge 3.3: Els antics regnes sud-aràbics, extreta de https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Map_of_Aksum_and_South_Arabia_ca._230_AD.jpg, Wikimedia Commons

occidental com a contrari del que ara ens ocupa: *Ἀραβία ἔρημος*¹⁴³.

En llatí¹⁴⁴ aquests dos termes geogràfics són 'Arabia felix' i

'Arabia deserta', que acabaran per batejar dues realitats radicalment contraposades:

- L''*Ἀραβία εὐδαίμων*' es convertirà en el bell sud d'Aràbia, el Iemen, terra fèrtil, on es troba el port d'Aden, origen de bona part dels àrabs de la ruta de les espècies –els geògrafs grecoromans¹⁴⁵

¹⁴¹ RETSÖ 2000, pàg. 189; 2003², pàgs. 301-308.

¹⁴² l'episodi és conservat a les *Ἰνδικά* i a l'*Anàbasi* de Flavi Arrià (II dC), bastits a partir dels relats dels historiadors d'Alexandre. Segons explica, l'almirall rebé ordres d'explorar la costa entre l'Índia i Pèrsia de part del conqueridor (*Ἰνδικά*, XX.1;32.10-11). Quan arribaren a l'Estret d'Hormuz, Nearc insistí en entrar al Golf Pèrsic (íbidem, també a *Anàbasi*, VII.20.9-10), cosa que li comportà una discussió amb el seu lloctinent, Onesícrit, que insistí a continuar cap al sud. Aquesta anècdota fa pensar que els macedonis ja havien sentit a parlar de l'existència d'una Península entre el Mar Roig i el Golf Pèrsic. Vegeu MACDONALD 2009 pàg. 12, d'on treiem les referències.

¹⁴³ la primera menció com a tal es troba a la *Geografia* de Claudi Ptolomeu, a 5.c.19 (edició de Nobbe del 1966).

¹⁴⁴ el primer autor llatí que empra la forma 'felix' traduïnt el grec és Plini el Vell (23-79 dC) per exemple a XII.XXX. A Mela, I, 10 (floruit ca. 43 dC) i a les *Res Gestae* (5.18-23) es limiten a transcriure el nom grec (*eudaemon*). Totes tres fonts, però, es refereixen ja a la zona del Iemen. Per contra, la forma 'deserta' trigarà a aconseguir-se (sembla, en aquestes fonts, que l'oposició sigui *Petraea/Felix*). De fet, el TLL només en dóna una ocurrència, a la *Cosmografia anònima de Ravenna*, del s VI dC (pàg. 55,7 a l'edició del TLL).

¹⁴⁵ com hem comentat ja a la pàg. 27, no totes en venien físicament.

suposaven que en provenien-. La costa oceànica de la Península estava poblada per civilitzacions urbanes des del Ir mil·lenni aC: Ḥaḍramawt, Ḥimyar, Qataban i Saba, que, quan van caure (Ḥimyar en fou la darrera, al segle VI dC) van passar sota el domini d'Axum.

- L'Ἀραβία ἔρημος, per contra, com el seu nom indica, designava tot l'àrid nord (deserts d'Aràbia i de Nafûd), poblat per nòmades caravaners i camellers, pastors. Tram central de la ruta de les espècies cap al Mediterrani¹⁴⁶

Aquesta bipolaritat, però, és encara inexistente a la gènesi dels termes, car al passatge de Claudi Ptolomeu on apareix aquesta darrera Aràbia és a una llista en què no hi apareix l'Ἐὐδαίμων però sí la Πετραία¹⁴⁷, és a dir, la futura província romana d'Arabia, amb seu a Petra¹⁴⁸. L'explotació de l'oposició entre aquestes dues realitats per part dels romans ha de ser forçosament posterior, atès que Pomponi Mela, el primer geògraf romà, contemporani d'August i lleugerament anterior a Plini declara el següent¹⁴⁹:

«Alterum latus (del Golf Pèrsic) ambit plaga inter utrumque pelagus excurrit. Arabia dicitur, cognomine eudaemon, angusta, verum cinnami et turis aliorumque odorum maxime ferax.»

El primer pas, però, perquè les dues 'Arabiae' designin dues realitats radicalment contraposades i desplacin 'l'Arabia Petraea' de l'imaginari té lloc a l'època augustea: Diodor de Sicília parla dels deserts interiors de 'l'Arabia felix'¹⁵⁰ cosa inconcebible si entenem que aquesta nomenclatura designa una zona geogràfica oposada a la deserta, però ja al mapa de Claudi Ptolomeu, estan ben separades per una cadena muntanyosa¹⁵¹. El testimoni més antic -amb permís de Diodor, al qual tornarem després- que situa i limita l'Arabia eudaemon' (encara no 'felix'¹⁵²) al Iemen són les *Res Gestae* (5.18-23),

¹⁴⁶ Malgrat que des del punt de vista grec -i cal pensar que, per extensió, el romà- tots els habitants del que anomenaven Ἀραβία eren ἄραβες (seguint el mecanisme *post hoc propter hoc*; vegeu pàg. 25, nota 92 o SCHRADER 1995 pàg. 206, nota 558), hi havia, però, diferències prou notables des del punt de vista cultural, ètnic i lingüístic: les llengües parlades als regnes sud-aràbics eren de la branca semítica meridional, properes al ge'ez i les parlades al desert -d'on cal pensar que prové l'àrab actual- són més properes al *continuum* semític nord-occidental, és a dir, a l'hebreu i l'aramèu. Vegeu HETZRON: 1997, pàgs. 3-15. De fet, el terme 'ἄραβ' només es podia aplicar pròpiament a aquest darrer grup, car no apareix entre la documentació dels regnes sud-aràbics fins al segle III de la nostra era per designar els nòmades del nord, ja siguin comerciants o bandits.

¹⁴⁷ 5.c.19.

¹⁴⁸ vegeu *Thesaurus linguae latinae* sv Arabia per a ocurrencies de la combinació i, en tot cas, BOWERSOCK (1984).

¹⁴⁹ *Chorographica*, III.79.

¹⁵⁰ II.54.2

¹⁵¹ vegeu imatge 3.1.

¹⁵² cf. Ciceró († 43 aC), a *Att*, IX, 11: *Aegyptum, Arabiam eudaimona et Mesopotamiam*. No és clar a què es refereix exactament.

gravades en plaques de bronze per tot l'Imperi, en llatí i en una còpia oficial en grec¹⁵³; el testament polític d'August i document de propaganda política més gran mai concebut

Imatge 3.4: Les rutes caravaneres de la Península Aràbiga a partir del segle III aC, font: <<https://en.wikipedia.org/wiki/File:NabateensRoutes.png>>, Wikimedia Commons

(datat cap al 14 dC¹⁵⁴):

«*Meo iussu et auspicio ducti sunt exercitus eodem fore tempore in Aethiopiam et in Arabiam quae appellatur eudaemon...In Arabiam usque in finem Sabaeorum prodiit exercitus in oppidum Mariba.*»¹⁵⁵

Es descriu així l'expedició d'Eli Gal contra els regnes sud-àrabs del 24 aC, maquillant l'estrepitós fracàs que en resultà, empresa sota el pretext d'assegurar-se el control de la ruta de les espècies¹⁵⁶.

Al llarg del segle I dC trobem un increment de les mencions a l'Arabia *felix*, amb certa tendència a referir-se a l'actual Iemen: parlem d'Estrabó, Plini i Mela, els dos darrers dels quals posen especial èmfasi a diferenciar el fèrtil sud d'Aràbia de

¹⁵³ precisament el text més complet és el del *Monumentum Ancyranum*, de Frígia (actual Ankara), de la part oriental de l'Imperi.

¹⁵⁴ data de la mort d'August.

¹⁵⁵ tret de RETSÖ 2003¹ pàg. 233, que segueix l'edició de J. GAGÉ 1950, Paris.

¹⁵⁶ Malgrat tot, RETSÖ 2003¹ pàgs. 232-233 indica que molt possiblement també es volia atacar els parts per sorpresa per tal de venjar la derrota a Carrhae (53 aC), infiltrant-se a la que els romans creien que era la frontera sud-oriental del seu imperi, flanquejant el Mar Roig (herodoteu) i sorprendre'ls al delta de l'Èufrates, estratègia que respon al coneixement grec d'Àsia cinc segles anterior, que s'hauria mantingut inalterat a Roma, com Retsö mateix infereix a partir de la Taula de Peutinger i de les notícies cartogràfiques romanes de l'època, cosa que els dugué a l'estrepitós fracàs de la campanya d'*Ἀραβία εὐδαίμων*. Fixem-nos que Pomponi Mela, que escriu el 43 dC té el mèrit de ser el primer geògraf romà. Vistes les circumstàncies, la defensa per part d'Estrabó, company d'Eli Gal, de la disciplina que intitula la seva obra al seu primer llibre i les crítiques a la mala geografia d'Eurípides prenen un caire més tràgic: possiblement un dels seus objectius era estendre entre els romans els avançats coneixements científics dels grecs d'Alexandria, especialment d'Eratòstones, que, entre d'altres, descrivia la Península Aràbiga en particular i en general actualitzava Heròdot i Hecateu, que s'haurien mantingut com a geògrafs principals per als romans (!). L'argumentació de RETSÖ 2003¹ parteix de la forma del traçat de la taula de Peutinger, mapa dels segles IV i V dC realitzat a partir de la llista d'itineraris que Agripa penjà al Camp de Mart. Estès en un pla rectangular, el seu traçat és esquemàtic. La costa tirrena d'Itàlia, per exemple, és paral·lela a la costa nord-africana i es pot veure una Península a l'oest de Babilònia que, potser, en un mapa quadrat o circular, es desplegaria més a l'est i vindria a representar Aràbia. La lectura que RETSÖ fa de Pomponi Mela relacionant-lo amb aquesta taula i interpretar que l'estretor que hi té Aràbia es correspon a l'*angustam* del text, sense cap aproximació més profunda pot ser encertat, però no relacionar la seva geografia amb els clàssics jonis), encara que no impossible. Justament, val a dir que si Mela i Plini prenen com a referència els itineraris d'Agripa a les seves obres, no podien tenir en ment les obres dels autors cinc segles anteriors perquè tant Mela com Plini coneixen el Golf Pèrsic (vegeu el mapa de Silberman 2003 i Plini, V, XII: «*Agrippa a Pelusio Arsineon Rubri maris oppidum per deserta [...]tradit*»), cosa que atemptaria contra la geografia herodotea, anterior al seu descobriment (imatges 2.1, 2.2). O és que van aprendre els dos primers geògrafs romans la lliçó d'Eli Gal a Aràbia? Necessitem un estudi més acurat de la qüestió, quelcom que sobrepassa el treball.

l'àrid anterior¹⁵⁷. L'equiparació del sud-est de la Península Aràbiga (que correspon, vagament, a l'antic regne bíblic de Saba) amb l'*Arabia felix*, entenent que era una terra productora de les espècies, flotant en l'abundància, permeté als escriptors cristians del segle IV de lligar-ho amb la proverbial exuberància del regne de Belcis (I Re. 10.1-13; II Cro 9.1-12), cosa que acabà de fixar l'alienació diametralment oposada operativa a Occident entre l'*Arabia deserta* i *felix* i, en última instància, entre una Aràbia luxosa i àulica i una desèrtica habitada per bandits. Entre les societats preislàmiques originà la idea que els iemenites eren els *àrabs reals*¹⁵⁸, parlants de la llengua més pura i compatriotes d'alguns il·lustres profetes preislàmics.¹⁵⁹

Pel que fa al perquè de la designació '*Ἀραβία εὐδαίμων*', hom havia proposat que fos una traducció de l'arrel semítica YMN (>*Iemen*)¹⁶⁰ o fins i tot de ^CDN (>*Aden /Edèn*)¹⁶¹. L'epigrafia sud-aràbiga palesa que YMNT era una el nom d'una regió entre Hadramawt i l'oceà no especialment fèrtil¹⁶², cosa que posa de manifest que aquesta identificació – ajudada per les etimologies populars i les llegendes – ha de ser per força posterior. La segona possibilitat estaria avalada especialment per la referència que ens dóna el *Periplus Maris Erythraei* (I dC), §XVI d'una '*Arabia eudaemon*' que el Cèsar hauria destruït¹⁶³ i que bé podria identificar-se amb Aden. Potser el nom d'aquesta ciutat contribuï que el terme que originalment no era aplicat al Iemen, arran de l'expedició d'Eli Gal i la propaganda imperial, passés a designar tota la regió circumdant, sentit que ja té, però, a Diodor de Sicília III,6,7, al s I aC¹⁶⁴. Pel que fa a '*Ἀραβία ἔρημος*', l'adjectiu designa una realitat física innegable i cal veure'n la gènesi a partir d'un gir

¹⁵⁷ Str. XVI.4.25; Plin. VI.160 ss i especialment V, XII: «*Ultra Pelusicam Arabia est, ad Rubrum Mare pertinens et odoriferam illam ac divitem et beatae cognomine inclutam...haec...sterilis praterquam ubi Syriae confinia ttingit, nec nisi Casio monte nobilis*». És també el que tenim a Mela, I, 10: «*Arabia hinc ad Rubrum mare pertinet, sed illic magis laeta et ditior ture atque odoribus abundat, hic, nisi qua Casio monte adtollitur, plana et sterilis...*».

¹⁵⁸ idea impossible de sostenir històricament, atès que els *àrabs reals* provenien del nord. No és problemàtica, en canvi, la seva reivindicació d'habitants més antics del sud de la Península. Tal idea ha d'implicar, a la força, un filtre grec de la llegenda; vegeu pàg. 36, nota 146.

¹⁵⁹ RETSÖ 2003¹, pàg. 233.

¹⁶⁰ "dreta", d'on "dret", "correcte", "escollit" (per Déu), etc; i també "sud", atès que hom s'orientava mirant cap al Llevant del Sol.

¹⁶¹ encara que potser el lloc geogràfic es relaciona amb el mític per etimologia popular, l'arrel designa el camp semàntic del "plaer". Llegir-hi la gènesi única de la designació grega sembla problemàtic (RETSÖ 200, pàg. 192; 2003¹, 2003², pàg. 401). Vegeu nota 164.

¹⁶² íbidem, pàgs.

¹⁶³ Plini (VI.160) reporta la destrucció de diverses ciutats de la zona a l'expedició d'Eli Gal.

¹⁶⁴ afirma que els sabeus "habiten la part anomenada *Aràbia felix*". Segons RETSÖ 2003¹ nota 1, pàgs 233-234, aquesta menció en un autor preaugusteu es pot explicar per una interpolació d'un copista, però es pot prendre com una altra prova de l'existència d'una ciutat homònima al sud-est de la Península o que, senzillament '*Ἀραβία εὐδαίμων*' tingui un sentit ampli referit a tota la Península. Cal un anàlisi més acurada, però el cert és que aquesta referència sembla estar sola respecte totes les altres d'Estrabó, Mela, Plini, Claudi Ptolomeu i el *Periplus*, tots ells posteriors a l'atac a Saba.

d'un sintagma del tipus 'ἔρημος τῆς Ἀραβίας', que trobem a Posidoni, a Diodor¹⁶⁵ i encara a Tit Livi († 17 dC)¹⁶⁶, que desplaça a partir de Claudi Ptolomeu. L'oposició conceptual que implica el doblet 'deserta'-'felix' també opera a un nivell estrictament semàntic ja que els adjectius són oposats si entenem que 'εὐδαίμων' significa "pròsper", "ric"¹⁶⁷, perquè aquest era el significat original que prenia en aplicar-se a la Península Aràbiga, i, posteriorment, només a la seva part fèrtil, contraposada a un conjunt de terres àrides designades amb els adjectius 'deserta/ἔρημος' o 'petraea/πετραία' o senzillament amb el primer, car el segon prendrà un caràcter més administratiu amb la creació de la província romana homònima al segle II dC. De fet, Plini, el primer que no transcriu 'eudaemon' al llatí, afirma «*ni prius Arabiae divitas indicari conveniret causasque quae cognomen illi felicis ac beatae dedere*»,¹⁶⁸ cosa que indica que interpreta l'adjectiu grec amb els dos significats, tant amb el sentit de "pròsper", d'on "fèrtil" (=felix)¹⁶⁹ –sentit que no té el grec εὐδαίμων– com el de "benaurat" (=beata)¹⁷⁰, degut a la riquesa -en espècies- de la zona sencera, proverbial des d'Heròdot¹⁷¹, quan Aràbia era un sol conjunt unitari i, precisament, segons el testimoni de Flavi Arrià, determinant per a Nearc a l'hora d'identificar com a Aràbia el sud dels Estrets d'Hormuz¹⁷². Difícilment aquest pot ser el sentit del terme a les *Bacants* perquè el d'Halicarnàs ubica una Aràbia productora d'espècies aromàtiques al Corn de l'Àfrica¹⁷³ i el 410 aC encara no havien tingut lloc les grans exploracions i conquestes d'Àsia i, per tant, no es podia ubicar aquest indret al futur Iemen, un territori encara desconegut pels grecs. Tampoc no es pot descartar una transposició de la zona nord al sud de la Península en intercanviar a l'època hel·lenística el Mar Roig per l'Oceà Índic o Golf Pèrsic. Quina relació té, doncs, l'Aràbia del drama amb la de geografia hel·lenística i

¹⁶⁵ II, 49 i II, 54. El fragment de Posidoni és recollit pel primer passatge de Diodor.

¹⁶⁶ XLV, 12,2, segons la nostra cerca al *Thesaurus Linguae Latinae*, que segueix l'edició de GOUILLANT 1986 (Budé).

¹⁶⁷ etimològicament, és un compost a partir de 'δαίμων', "numen", "diviniat" i 'εὖ'- "bé", "bon" (sànskrit *su-*), és a dir "el qui té un bon *daimon*", "benaurat". Ja a Heròdot apareix amb el sentit de "pròsper" materialment (I.133). Vegeu LSJ *ad loc* i CHANTRAINE 1977 *sv* 'δαίμων'.

¹⁶⁸ His Natural. XII.XXX.

¹⁶⁹ malgrat que pot designar un estat anímic, originalment –i encara a Virgili– significava "fèrtil", "fructífer". Etimològicament està relacionat amb 'fe-mina', 'fe-cundus', que remunten a un indoeuropeu '*d^heh₁', "mamar" Pel que fa a la forma amb la sufixació lateral, 'fe-l-o', '*fe-l-a', 'fi-l-ius', relacionats amb el grec 'θη-λ-υς'. 'Felix', amb el sufix -x és agent del resultat que produeix 'filius', passiu ("que mama"). Vegeu ERNOUT; MEILLET 1939 *ad loc*.

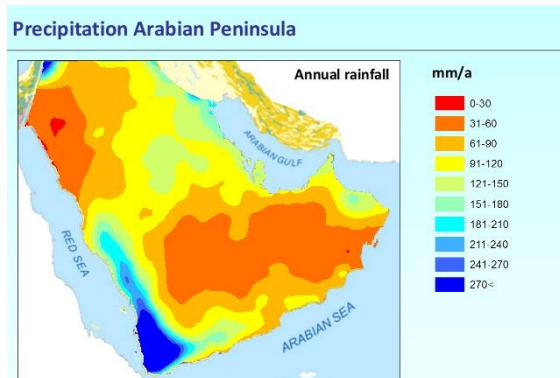
¹⁷⁰ participi del verb 'beo', "alegrar-se", d'on prové 'bonus', 'bene', etc.

¹⁷¹ III, 113.

¹⁷² *Τνδικά* 32.6-7. Vegeu pàg. 35. nota 142. Malgrat tot, la dada no és fiable perquè no sabem fins a quin punt Arrià està copiant les fonts anteriors –i de quants segles anteriors: historiadors d'Alexandre o geògrafs hel·lenístics i romans– ni tampoc fins a quin punt està adaptant o redactant de bell nou el text.

¹⁷³ II, 8, 12,19.

romana? Sense respondre aquesta pregunta no podem entendre la pertinença del seu epítet, del territori a l'enumeració i la relació que guarda amb tots els altres països que l'acompanyen i amb el mateix Dionís, si és que realment en té alguna i no ens trobem davant d'una casualitat històrica com la que hem descartat per a l'Aràbia pòntica del *Prometeu* i del *Trinummus*...¹⁷⁴

Imatge 5: Índex de precipitació anual a la Península Aràbiga. Vegeu com al Iemen és més elevat. Extret de "Non-Renewable Groundwater Management in Saudi Arabia", del dr. Ali Saad Al-Tokhais, disponible a [SlideShare.net](http://www.slideshare.net/WaterforLife/nonrenewable-groundwater-management-in-saudi-arabia) <<http://www.slideshare.net/WaterforLife/nonrenewable-groundwater-management-in-saudi-arabia>>

3.2 La geografia de les Bacants

Tornant al pròleg de les *Bacants*, des del punt de vista geogràfic *real*, la situació d'Aràbia –sigui quina sigui– presenta problemes molt semblants als que plantejava al vers 420 del *Prometeu*, atès que si seguim el viatge de Dionís podem interpretar que es troba o al Caucas, veïna de Mèdia i que el déu fa un camí força recte fins a Bàctria per tornar després per on ha passat. Tot i que es podria aduir la possibilitat que aquesta localització coincideixi amb la de Xenofont, és difícil de defensar per la cronologia de les fonts¹⁷⁵.

Cal abandonar aquesta línia de recerca perquè, com apuntàvem abans, Eurípides no és cap geògraf: més aviat la raó subjacent a l'ordenació local que presenta és la relació de cadascun amb Dionís, ja sigui pels seus atributs divins o característiques i efectes del culte, o pels episodis de la seva biografia mítica, com suggereix Riu¹⁷⁶.

El déu comença el seu viatge per Lídia i Frígia, terres auríferes («*Αυδῶν τούς πολυχρύσους γύας*

Imatge 6: Recurrer aproximada de Dionís segons el mapa d'Heròdot. Imatge modificada de la disponible a <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Herodotus_World_Map.jpg>, *Wikimedia Commons*.

¹⁷⁴ vegeu pàgs. 13-14, 25.

¹⁷⁵ com ja hem comentat al capítol anterior (pàg. 13, nota 24 i pàg. 14, nota 26).

¹⁷⁶ RIU 1999, pàgs. 59-62, especialment la darrera, i la nota 137, en aquest capítol.

Φρυγῶν τε»), rics epònims de les quals són els reis lidis Giges i Cresos¹⁷⁷, i el frigi Mides¹⁷⁸, tots ells proverbials. Tot i la forta relació ritual que els dos països tenen amb Dionís¹⁷⁹, la característica d'aquestes contrades que vol destacar Eurípides és la riquesa dels seus habitants llegendaris més famosos -motiu que duria l'autor a referir-s'hi a través del genitiu plural del seu gentilici i no a través del topònim (*'Λυδία', *'Φρυγία', com sí que és el cas d' 'Αραβία', 'Ασία') i pròpia dels països liminars¹⁸⁰. Tot seguit ve Pèrsia, planes assolellades ('Περσῶν θ' ἡλιοβλήτους πλάκας') habitades pels descendents de *Perses*, fill del mateix Hèlios i de Perseis o bé, segons una altra tradició, de Perseu (fill de Dànae i de Zeus en pluja d'or) i d'Andròmeda, princesa etiop¹⁸¹ o persa¹⁸². Mèdia, país l'epònim del qual és *Medos*, fill de Medea, també apareix a través del genitiu plural del seu gentilici ('δύσχιμον χθόνα Μήδων'), de manera que, un altre cop podem trobar-hi destacada la valència mítica de l'epònim, relacionada amb el Sol (Medea n'és néta), juntament amb el dur hivern que s'hi viu i la neu, relacionats tots dos amb Dionís¹⁸³, l'un perquè el Sol va pel mateix camí d'Orient a Occident i l'altre perquè evoca la duresa del ritual dionisiac de l' 'ὄρειβασία'.

En canvi, els indrets restants ('Ασία', 'Αραβία') són expressats sense referir-se als seus pobladors: Bàctria, regió al voltant de l'actual Balkh, a l'Aftanistan, ('Βάκτριά τε τείχη') -l'únic referit mitjançant el gentilici funcionant com a adjectiu referit a ens inanimats- és un indret la relació del qual amb el déu és difícil de seguir: a cap comentari n'hem trobat res al respecte¹⁸⁴. Heròdot, a la descripció etnogràfica de l'Índia¹⁸⁵, concretament quan es disposa a relatar les prodigioses mines d'or subterrànies¹⁸⁶, fa saber al lector que «οἱ [Ἰνδοῖοι] Βακτρίοισι παραπλησίην ἔχουσι δίαιταν», sense detallar quin és aquest règim de vida, cosa que fa pensar en una font no necessàriament escrita coneguda pel

¹⁷⁷ pel que fa les riqueses de Giges (d'existència real al segle VII aC), vegeu Arquíloc, fr 23 West. Sobre Cresos (s VI aC), Hdt. I, 26-87.

¹⁷⁸ rei d'existència semillegendària (s VIII aC). El poder de convertir en or tot el que toqués li venia, precisament, de Dionís.

¹⁷⁹ vegeu RIU 1999, pàgs. 59-60. Destaquem que Lídia era el lloc d'origen de les bacants i que Frígia era el lloc d'origen dels coribants o adoradors de Cíbele, que rebia un culte comparat amb el de Dionís.

¹⁸⁰ Hdt. III, 114 i especialment III, 116 i III, 106.

¹⁸¹ país indubtablement relacionat amb el sol, ja des dels poemes èpics, per ser la llarg de l'Aurora i del seu fill, Memnó (Apol·lodor II.4.3). Algunes fonts posteriors la fan índia (Filodem de Gàdara, *AP V, 132* [GALÁN VIOQUE 2004, PATON 1916]; Ovidi, *Epist*, XV) però sempre *negra*. Segons Heròdot, indis, etiòps i colquis eren negres. Vegeu BALLABRIGA 1986, capítol 3.3.

¹⁸² Hdt. VII.61.

¹⁸³ vegeu RIU 1999, pàgs. 59-62 per a la disquisició completa.

¹⁸⁴ DODDS 1960, SEAFORD 1996 *ad loc*; RIU 1999, pàg. 62.

¹⁸⁵ III, 102.

¹⁸⁶ vigilades per grius i excavades per "formigues". El procediment d'extracció i els obstacles que relata el d'Halicarnàs recorden als complicats procediments per collir les espècies aromàtiques per part dels àrabs a III, 107-113.

públic o bé que tots dos territoris fessin referència a un mateix indret des del punt de vista de l'audiència¹⁸⁷. Precisament Ctèsias assignarà¹⁸⁸ als bactris les narracions sobre les explotacions meravelloses d'or que Heròdot havia localitzat a l'Índia (sobretot pel que fa als grius): bé podria ser el sentit de 'τείχην'¹⁸⁹. D'altra banda, el mot es pot connectar amb la narració de Ctèsias sobre la presa de la ciutat de Bactra¹⁹⁰ per part dels reis assiris Ninos i Semíramis¹⁹¹, conquerida gràcies a un soldat que s'hi infiltrà grim pant-ne les muralles pel seu flanc més feble. Per defensar que aquestes *τείχην* siguin les del text hem de defensar l'existència d'un grup important de llegendes sobre Bàctria abans de l'adveniment de Ctèsias, posterior a la mort d'Eurípides¹⁹², però potser el de Cnidos reprèn un antic tòpic de la guerra poliorcètica oriental que també apareix a Heròdot I, 84 en ocasió de la presa de Sardes: tant la qüestió del tòpic com dels detalls de la pertinença de la menció de Bàctria mereixen un estudi més profund que excedeix el nostre treball¹⁹³. Ara bé, es podria justificar perquè comparteix amb tots aquests països la seva riquesa en or i, com Aràbia i Anatòlia¹⁹⁴, és habitada per animals fantàstics¹⁹⁵. Per últim, al final de la progressió, tenim *Àσία*, territori que engloba Lídia i Frígia¹⁹⁶ i que reapareix per evocar la convivència de grecs i bàrbars, mesclats a les seves ciutats i costes, per destacar que Dionís és el déu que té com a funció desdibuixar qualsevol limitació humana¹⁹⁷.

Tots aquests epítets admeten, a més, un altre nivell de lectura, atès que tots són reflexos d'un aspecte del ritual dionisiac central en l'articulació de la tragèdia: *abundància*, expressada per la gran quantitat d'or de Lídia i Frígia; *que Dionís és seguit pel Sol*,

¹⁸⁷ SCHRADER 1995, p 193, 197. Era Hecateu?

¹⁸⁸ Fr 45 §26; Fr 45h, seguim LENFANT (2004). Vegeu-ne també el CXLVIII.

¹⁸⁹ LSJ sv *τείχος* (=earthwork).

¹⁹⁰ Fr 1b §6.8.

¹⁹¹ personatges llegendaris i inexistents. D'altra banda, Assíria no s'expandí mai més enllà de la frontera amb Mèdia.

¹⁹² vegeu cita de X, pàg 13, nota 24.

¹⁹³ No ens podem estar de comentar que a les *Dionisiàques* de Nonnus de Panòpolis (autor protobizantí dels segles V i VI dC, però amb accés a textos antics avui perduts), Dionís, de camí a l'Índia, s'enfronta i conquereix els bactres (v XXVI, 340). L'episodi pot estar modelat a partir de les expedicions d'Alexandre i el déu forçosament havia de tenir a la societat grecoegípcia del moment una significació ben diferent que la que tenia a l'Atenes clàssica.

¹⁹⁴ almenys al folklore i als mites més antics presents a l'èpica, com és el cas de Lídia, amb Bel·lerofont i la quimera (*Iliada*, VI, vv 156-190).

¹⁹⁵ vegeu les notes anteriors i pàg. 26 i ss.. És interessant com les categories mítiques que l'èpica aplica a Anatòlia es van desplaçant cada cop més a l'est a mesura que avancen els coneixements geogràfics. El mateix succeïa a l'oest, atès que *Ἐσπερία*, un dels noms que rebrà la Península Ibèrica, designava inicialment la Península Itàlica i el cicle mític d'Hèracles als confins del món Occidental (batalla contra Gerió) se situava a Sicília.

¹⁹⁶ si és la *Menor*, com solen asseverar els comentaristes. No és impossible que es refereixi a les costes de Síria i Palestina, atès que els hel·lens també es trobaven en aquest territori *bàrbar*.

¹⁹⁷ RIU 1999, pàgs. 53-62; p 66.

format a través de la descripció de Pèrsia; l' *ὄρειβασία* o “anada a la muntanya”, ritual d’inversió que durà la mort a Penteu¹⁹⁸, xifrada sota la imatge del dur hivern de Mèdia; la *mescla* dins del culte, ja que no hi havia cap distinció ni d’edat ni gènere entre els iniciats¹⁹⁹(=Àsia); *reclusió* durant la iniciació, que és el que vénen a significar les muralles de Bàctria...i la *felicitat* que aconseguen els iniciats, que retornen, mitjançant la inversió que propugna Dionís, a l’Edat d’Or²⁰⁰, expressada a través d’Aràbia i el seu *epítet*...²⁰¹ A més, no podem oblidar el procediment d’extracció de les espècies aromàtiques que Heròdot atribueix als àrabs, míticament relacionat amb Dionís²⁰² -déu que adoren per sobre la resta, precisament, segons l’historiador²⁰³-, plantes que uneixen dos mons, el superior i l’inferior perquè tenen la funció ritual de fer interactuar els homes i els déus i de recordar els banquetes compartits anteriors a Pandora. Com hem vist, trencar les barreres és una de les funcions del déu. El procés d’extracció de l’or subterrani dels bactres, igual de meravellós i fantàstic, ple de perills equiparables al de les espècies, n’és clarament paral·lel, atès que també posa en relació dues realitats pertanyents a el nostre món i l’altre món.²⁰⁴

Imatge 3.7: Recorregut aproximat de Dionís seguint un mapa actual de les satrapies de l’Imperi Aquemènida. Imatge modificada de la disponible a https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Provinces_of_the_Achaemenid_empire.png, Wikimedia Commons.

¹⁹⁸ vegeu el relat de l’Herald (vv 1043-1147) per tot el relat de l’anada a la muntanya i la cruel mort del rei.

¹⁹⁹ se’n fan ressò els cors d’iniciats de la comèdia aristofànica *Granotes*, del mateix any (vv 316-459).

²⁰⁰ o regnat de Cronos, que “mantingué”, relegat, com d’altres déus preolímpics (Hèlios), el seu domini als confins del món: potser per això els habitants de les illes descrites per Evèmer i Iàmbul tenen una especial relació amb el Sol i són adoradors d’Urà, com veurem més endavant.

²⁰¹ RIU 1999, pàg. 62.

²⁰² vegeu pàgs. 26 i ss.

²⁰³ III,8.

²⁰⁴ vegeu pàgs. 26 i ss.

3.3 Els confins del món. La Ciutat d'Aristòfanes i les illes d'Evèmer i Iàmbul

Consegüentment, vist en context, té molt més sentit entendre l' *ἑὺδαιμονία* del vers 16 en un sentit espiritual, atès que la prosperitat de Dionís ja està destacada en aquesta seqüència per Lídia i Frígia, especialment. La *benaurança* d'aquesta Aràbia està lligada amb l'estat anímic dels qui encara es troben a l'estadi primigeni de la humanitat, situats als confins del món, sovint en illes.

Al nord, unint el punt de sortida el Sol a l'estiu amb la posta a l'hivern (vegeu imatge 2.4), els grecs feien viure hiperboris, que segons la tradició hel·lenística habiten en “una illa més gran que Sicília”²⁰⁵. A l'oest, a l'Oceà Atlàntic, unint on es pon el Sol a l'hivern i a l'estiu trobem tot un seguit d'illes: les Illes dels Benaurats (*Μακάρων νῆσοι*), d'origen clarament mític; les Cassitèrides, de suposada existència real²⁰⁶ o la mateixa Atlàntida²⁰⁷ de Plató, una antiutopia filosòfica. L'est i el sud i els punts de sortida del Sol a l'hivern i de posta a l'estiu estaven habitats pels etiops –poble originalment mític²⁰⁸ equivalent meridional, per tant, dels hiperboris-, establerts paral·lelament al llarg dels flancs oriental (Núbia i Etiòpia) i occidental de Líbia (costa atlàntica del Marroc i Sàhara Occidental)²⁰⁹, sovint localitzats en illes: unes Illes dels Benaurats²¹⁰ al llevant de Líbia, segons Heròdot, en una localització completament paral·lela –si mirem la imatge 2.4- a la de l'arxipèlag homònim de l'Atlàntic; l'illa de Cerne (*Κέρνη*), segons el *Periple de Hannó*, situada a l'oest de les columnes d'Hèracles²¹¹ davant de la zona més santa de Líbia («τῆς Λιβύης...χώρα...ἱεροστάτη») és habitada per uns “sants etiops” (*Αιθίοπες ἱεροὶ*) segons el Pseudo-Escilax²¹². Èfor de Cumes (s IV aC), en

²⁰⁵ Hecateu d'Abdera, conservat a Diodor, III, 47-48. El fet que habitin en illes pot provenir de la tradició mítica de les Illes dels Benaurats o bé de la tradició política iniciada per l'Atlàntida de Plató.

²⁰⁶ vegeu l'escepticisme d'Heròdot a III, 15, en el marc de la seva descripció dels confins del món. La descripció més completa que en tenim és d'Estrabó, III.5.15, que mescla trets utòpics (el pacifisme dels seus habitants i l'abundància de metalls) amb antiutòpics, com el difícil camí d'arribada o el seu nomadisme. El fet que vesteixin amb capes negres és inquietant.

²⁰⁷ Si se situa a Occident potser té a veure amb el fet que és on el Sol es pon. El Tàrtar tradicionalment s'ubica en aquest confí del món.

²⁰⁸ vegeu BALLABRIGA 1986, pàgs. 190-91 i ss.

²⁰⁹ BALLABRIGA 1986 pàgs. 196-201. Els textos que els ubiquen aproximadament al sud del riu Lixos, actual Loukkos, a la zona de Larraix, i l'actual oued Draa, al sud del Marroc, molt al nord del Senegal, dels segles IV i III aC (el *Periple* de Pseudo-Escilax i el *Hannó el navegant*). Sembla ser que les referències geogràfiques pretenen donar versemblança al text i les notes etnogràfiques són transposicions dels relats herodoteus dels etiops cap a Occident. Líbia (=Àfrica) era percebut com un continent triangular d'una mida molt més reduïda que l'actual.

²¹⁰ Hdt. III, 26, tot i que estan ubicades en un oasi al tram baix del Nil (Kharga) i sembla ser que és una traducció de l'egipci, *Iu-hesyu*. L'oasi és al desert com una illa al mar.

²¹¹ § VII, IX.

²¹² § CXII.

canvi, la ubica a l'Oceà Índic, en un arxipèlag -segons Plini, que transmet el passatge-paradisíac²¹³ i Licofró (s III aC), seguint-lo, la hi farà llar de l'Aurora²¹⁴.

En tant que països del llunyà orient, Aràbia i Etiòpia s'interferien i es confonien a l'imaginari grec des de ben antic^{215,216}, com ho testimonien les tradicions que es desdoblen –o dupliquen- entre aquests dos països: la de Memmó²¹⁷, fill de l'Aurora; i a la geografia herodotea es disputen la ubicació de la mítica Nisa²¹⁸. Així doncs tenim episodis prou rellevants de la biografia de Dionís que el relacionen amb Aràbia i justifiquen l'escaiença del topònim al pròleg de les *Bacants*. Al cap i a la fi, recordem-ho, hom creia que tot el sud-est del món habitat era un mateix continent²¹⁹: ambdues havien estarien situades al sud del Nil, a les seves fonts oceàniques i al punt de partida del Sol a l'hivern, de manera que no ens ha d'estranyar la felicitat que n'evoca Eurípides ni tampoc la possibilitat que per a alguns grecs els àrabs fossin de pell negra o fossin transportats a unes illes de la felicitat a l'est de l'estret de Bab el-Mandeb²²⁰ amb atribucions paral·leles a les Illes dels Benaurats occidentals Columnes d'Hèracles enllà. Per tant, no ha de ser impossible que l'*Aràbia* del tràgic sigui una illa paradisiàca i àuria ubicada als confins del món austrooriental, banyada per l'antic riu Oceà que envolta la superfície de la plana de la Terra²²¹. Idea antiga i arcaica, sobretot mítica i cada cop més renyida amb els avenços geogràfics però mai abandonada completament en l'imaginari grec i la seva literatura, experimentà una evolució arran dels avenços geogràfics i

²¹³ Èfor, 70 F 132 Jacoby (= Plini VI, XXXVI).

²¹⁴ *Alexandra*, vv 18-19.

²¹⁵ BALLABRIGA 1986, especialment pàgs. 180 i ss. La mateixa confusió es podria transportar al cas Bàctria-Índia, com ja hem comentat les pàgs. 41, 42; o Mèdia-Còlquida, mitjançant la filiació mítica dels seus epònims. D'aquesta el camí de Dionís representaria el pol oest d'Àsia (Lídia) i el nord-oest (Frígia); el nord (la Còlquida) i nord-oriental (Bàctria), Oriental (Índia), sud-oriental (Aràbia), meridional (Etiòpia), i implícitament el sud-occidental, a través de la menció de les altes torres d'Àsia Menor (v 19), mateixa descripció que fa de la ciutat de Cadme (v 1202): Tebes i Cadme podrien ser una menció implícita a la costa fenícia, país que no és impossible que s'evoqui al pròleg, com hem suggerit la pàg. 42, nota 196, que no és impossible. Així es tancaria el cercle que envolta el continent asiàtic.

²¹⁶ aquesta interferència o estreta relació ja es trobaria als versos IV, 83-85 de l'*Odissea* que comentàvem al capítol anterior. Vegeu BALLABRIGA 1986, pàgs. 182-284, atès que els *etíops* són fets veïns dels *éremboi*, fruit de la confusió entre *ἀραβοί* i *ἔρεμνος*, segons ell. No és estrany, en cap cas, que els escolis els descriguin com a *etíops* (=negres) també. Vegeu també pàgs. 17, 18.

²¹⁷ Emàtion, el seu germà, és fet àrab, vegeu BALLABRIGA 1986, p. 180 i p. 254.

²¹⁸ sobre la seva situació a Aràbia: III, 111: «τὸ δὲ δὴ κινάμωμον [...] φασὶ τινὲς αὐτὸ φέσθαι ἐν τοῖσι [χωρίοισι] ὁ Διόνυσος ἐτρέφη». Sobre la seva localització a Etiòpia: II, 146 i III, 97.

²¹⁹ vegeu pàg. 16, nota 41.

²²⁰ al cap i a la fi, el Bab el-Mandeb, l'estret que separa el Iemen d'Eritrea, no són unes *columnes* com les d'Hèracles –l'Estret de Gibraltar o el canal de Sicília o estret de Messina originalment- que delimiten el segur Mar Roig? El Corn d'Àfrica ja era conegut pels grecs d'època clàssica. A propòsit d'això, el mateix Plini, a VI, XXXVI, sobre la Cerne d'Èfor: «*Ephorus auctor est a Rubro Mari navigantis in eam non posse propter ardores ultra quasdam columnas (ita appellantur parvae insulae) provehi.*» L'estret està ple d'illots i més al nord trobem les illes de Hanish al Kabir i Jabal Zuqar. Són les illes àrabs d'Hecateu?

²²¹ imatge arcaica i homèrica. Vegeu II, XIX, 1-2: «*Ἦώς μὲν κροκόπεπλος ἀπ' Ὠκεανοῖο ῥοάων ὄρνυθ', Ἴν' ἀθανάτοισι φάως φέροι ἠδὲ βροτοῖσιν.*»

etnogràfics associats a les expedicions d'Alexandre i l'hel·lenisme, que crearen un Orient fantàstic capaç d'encabir qualsevol país màgic, totalment ric i fèrtil, i plantar-lo a l'Índia o al Mar Roig (al nostre Ocea Índic²²²), possiblement mesclat amb idees de paratges fantàstics situats als confins del món provinents de les mitologies d'altres cultures amb qui s'havien intensificat els contactes, ja sigui l'egípcia²²³ o la mesopotàmica²²⁴. Tot i que els testimonis més extensos de *tal* illa són, precisament, d'època hel·lenística (especialment Evèmer a la seva *Història Sagrada* –segles IV i III aC- o el misteriós Iàmbul, en la mesura que en depèn –anterior al s I aC²²⁵) i cal analitzar-los amb cautela, per ser considerats d'un gènere –l'utòpic o del *novel·lesc*- mal conegut²²⁶ ja trobem una referència a una societat perfecta ubicada a les ribes d'aquest confí del món i descrita amb el mateix adjectiu que l'Aràbia d'Eurípides al drama àtic clàssic, a una comèdia d'Aristòfanes de l'any 414, els *Ocells*, als versos 137-145²²⁷:

«Πισθέταιρος· ὅπου συναντῶν μοι ταδί τις μέμψεται
ὥσπερ ἀδικηθεῖς παιδὸς ὠραίου πατῆρ·
“καλῶς γέ μου τὸν υἱὸν ὃ Στιλβωνίδη,
εὐρῶν ἀπιόντ' ἀπὸ γυμνασίου λελομμένον
οὐκ ἔκυσας, οὐ προσεῖπας, οὐ προσηγάγους,
οὐκ ὠρχιπέδισας, ὧν ἐμοὶ πατρικὸς φίλος.”
Ἔποψ· ὃ δειλακρίων σὺ τῶν κακῶν, οἶων ἐρῆς.
ἀτὰρ ἔστι γ' ὅποιαν λέγετον εὐδαίμων πόλις
παρὰ τὴν ἐρυθρὰν θάλατταν.»

Com que és una comèdia, l'Edat d'Or en què es troben els seus habitants apareix deformada i es descriu com si fos “Xauxa” on tot és permès²²⁸. De ser aquesta societat

²²² vegeu pàg. 35, nota 142.

²²³ la idea del viatge d'un sol personatge a una illa paradisiàca més enllà del món conegut i productora de productes luxosos per a la civilització del navegant (sovint la única humanitat plena possible) ja es troba a la contalla egípcia de l'Imperi Mitjà (ss XII-XVIII aC) anomenada *L'illa del Kâ*, que parla d'una illa productora d'aromes habitada per serps gegants i capaces de parlar, situada per la zona del país de Punt, d'on provenien les espècies. D'alguna manera ens recorda al text d'Evèmer i, especialment, al de Iàmbul per la llengua bífida dels seus habitants. Vegeu GUILLOU-PEYRÉ 2005, pàgs. 161-8.

²²⁴ vegeu RETSÖ 2000 pàgs. 191-192 i 2003² pàg. 204, on analitza les relacions d'aquesta llegenda i ubicació amb el món semític mesopotàmic i aràbic.

²²⁵ RETSÖ 2000, pàg. 189-190; 2003² pàgs. 290-294 creu que es refereix a la mateixa illa que Evèmer, però un anàlisi més atent de la seva obra posa de manifest que les diferències entre els textos són prou notables, encara que es podria justificar que hagués rebut influència del primer, especialment per la fama de què deuria gaudir el text. Vegeu LENS TUERO; CAMPOS DAROCA 2000 *ad loc* per al text (pàgs. 195-200) i GARCÍA GUAL 2006, especialment pàgs. 3-4. El text de Iàmbul exposa una utopia i ideologia més refinada, més utòpica que no pas l'anterior, amb descripcions que allunyen l'illa de l'Aràbia tòpica. Malgrat tot, ambdues obres han passat per un sedàs filosòfic prou evident.

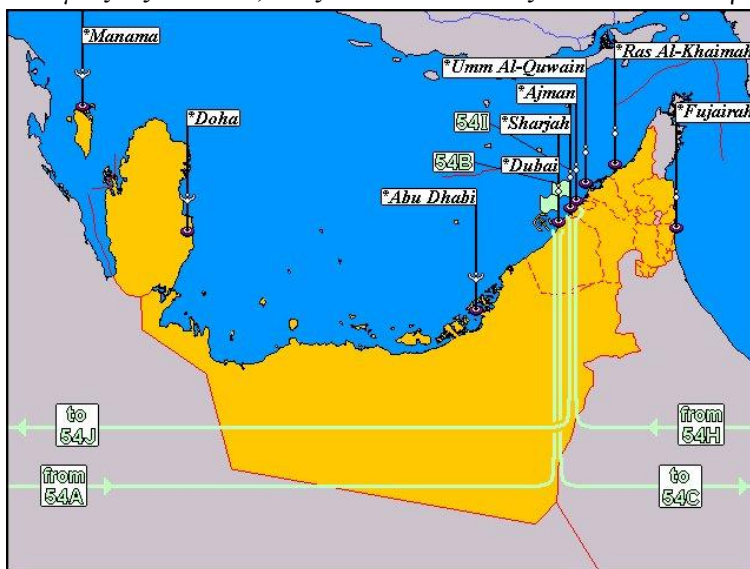
²²⁶ designacions modernes, d'altra banda. Pròpiament no es pot parlar d'utopia grega perquè tal terme, tal concepte, no existia i els escriptors que ens en refereixen els fragments supervivents els enquadren dins d'un marc geogràfic o etnogràfic clar. És difícil destriar les idees pròpies de l'autor, les que provenen de la filosofia, les mítiques *lato sensu* i quines obeeixen les convencions literàries del gènere.

²²⁷ RETSÖ 2003² ja troba una influència oriental en el personatge de la Puput, que apareix a la tradició de la reina de Saba. Vegeu en detall pàg. 294.

²²⁸ Inversió pròpia de l'Edat d'Or. Als *Miners* de Ferècrates el Tàrtar tenia riu de menjar i als *Anfictiones* de Teleclides, a l'època de Cronos hi havia riu de vi (LENS TUERO; CAMPOS DAROCA 2000, pàgs. 84-85).

realment illenca i de tenir una existència “real” i duradora a l’imaginari grec, de ser *la mateixa* que descriurà Evèmer, l’havien de situar al futur Golf Pèrsic, a prop de Carmània²²⁹ (*sensu lato* l’actual Kêrman, a l’Iran) o de Gedròsia (l’actual Balutxistan, zona habitada, segons Heròdot, per etiòps²³⁰). Diodor de Sicília -prenent el text del de Messene²³¹ anomena aquella zona ‘*Αραβία εὐδαίμων*’ per la producció i el comerç d’herbes aromàtiques²³² (com Estrabó a XVI.3.6) , a XVI.3.7, -basant-se en Nearc, com ens fa saber- esmerça força esforç a descriure'n els prodigis a XVI.3.7:

«*Νέαρχος [...] λέγει δὲ καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ Περσικοῦ παράπλου νῆσον, ἐν ἣ μαργαρίτης πολὺς καὶ πολυτίμητός ἐστιν, ἐν ἄλλαις δὲ ψῆφοι τῶν διαυγῶν καὶ λαμπρῶν: ἐν δὲ ταῖς πρὸ τοῦ Εὐφράτου νήσοις δένδρα φύεσθαι λιβάνου πνέοντα, ὧν τὰς ρίζας κλωμένων ὅπὸν ρεῖν: παγούρων δὲ καὶ ἐχίνων μεγέθη, ὅπερ κοινὸν ἐν πάσῃ τῇ ἔξω θαλάττῃ: τοὺς μὲν γὰρ εἶναι μείζους καυσίων, τοὺς δὲ καὶ δικοτύλους: ἐποκεῖλαν δὲ κῆτος ἰδεῖν πεντήκοντα πηχῶν».*

Imatge 3.8: Illes dels Estrets d’Hormuz i del Golf Pèrsic. Extret de *The Globetrotter Tour Page* <<http://www.musevox.com/trotter/maps/uaeqabh.jpg>>

Són destacables el fet que s’hi ubiqui el lloc on creix el *λίβανον* i en què es digui que els animals que hi habiten són de dimensions superiors a les habituals, típic de les regions dels confins del món, com ho

són especialment l’Índia²³³ i Etiòpia, malgrat que el bon geògraf, seguint Eratòstones, ho racionalitzi i ho addueixi al fet que aquests indrets, banyats per mars més grans, produeixin animals de major envergadura. Tot i que sembla que és gràcies a aquest

Vegeu-ne la resta del capítol 2; pàgs. 80-92, per a més exemples. L’heroi còmic és un conjunt de ‘*πέος*’, ‘*γαστήρ*’ i ‘*πρωκτός*’.

²²⁹ Str. XIV.3.5.

²³⁰ Hdt. III, 94: ‘*Αιθίοπες οἱ ἐκ τῆς Ἀσίας*’. Vegeu SCHRADER (1995), p 185, nota 489. També a VII, 70, com a tropes agregades a les índies: ‘*οἱ δὲ ἀπὸ ἡλίου ἀνατολέων Αἰθίοπες*’. Vegeu *ibidem*, p 105, nota 374. Per Gedròsia, veieu la nota següent.

²³¹ T 29 de l’edició de Wynarczyk (=Diodor V.41). El passatge és important per estudiar la història del terme ‘*Αραβία εὐδαίμων*’, ja que l’ubica al sud de Gedròsia.

²³² per l’intercanvi entre els habitants de Gerrha, situada al Golf Pèrsic, amb els mercaders àrabs de la mercaderia de les espècies: Estrabó XVI.3.3

²³³ vegeu el que diu Hdt. a III.106 sobre la fauna de l’Índia: ‘*τοῦτο μὲν γὰρ πρὸς τὴν ἠὲ ἐσχάτη τῶν οἰκομενέων ἢ Ἰνδικῆ ἐστι, ὥσπερ ὀλίγω πρότερον εἶρηκα: ἐν ταύτῃ τοῦτο μὲν τὰ ἐμψυχα, τετράποδά τε καὶ τὰ πετεινά, πολλῶ μέρω ἢ ἐν τοῖσι ἄλλοισι χωρίοισι ἐστί*’, ja als *Himnes homèrics* i l’*Odissea* sobre les vaques del Sol (DÉTIENNE; VERNANT 1979, pàg. 241).

darrer geògraf²³⁴ que la Península rep el nom d' *Ἀραβία εὐδαίμων* i segurament és d'ell que Diodor i Estrabó en prenen les referències, precisament el nom que escollí per batejar el que havia descobert Nearc al segle IV aC, com ja hem vist²³⁵, pot ser un indici per postular una llegenda prèvia d'una contrada paradisiàca a la zona, tal com passà amb els exploradors europeus que triaren els noms de *Macaronèsia*, *Antilles* o fins i tot *Índies* per a les seves descobertes al Nou Món.

Després d'Aristòfanes, tot i els avenços geogràfics lligats a Alexandre, hom no conserva cap més referència de cap indret "paradisiàc" situat a l'antic Mar Roig (=Oceà Índic), més enllà de les notícies d'Èfor, fins al citat Evèmer, que parla d'una²³⁶ illa sagrada – com l'ubicua Cerne- propera a l'Índia²³⁷ productora de mirra, d'encens i de totes les plantes aromàtiques (es recullen dos cops l'any, a la primavera i a l'estiu, informacions que, com hem vist, no tenen un rerefons empíric²³⁸), d'or i de plata, amb els habitants de la qual els àrabs comercien, avesats a la guerra²³⁹, adoradors d'Urà, déu preolímpic anterior a Cronos, que s'hi hauria refugiat²⁴⁰, nats del sol mateix, com els "fills de la sembra d'Ares²⁴¹", primers pobladors de Tebes i, en general, com tota la humanitat abans de l'aparició de la dona i de la separació dels homes dels déus que marcà l'inici de l'era actual, l'Edat del Ferro. L'illa té per nom "Panquea" = *Παγκαία*, "totalment alegre" -topònim equivalent, per tant, a *Μάκαρος* i *εὐδαίμων* - amb diverses *polis*, de les quals destaquem Dàlide i Panara²⁴² amb una distribució social *ideal*. Evèmer pren l'exploració com a marc de referència per encabir una història filosòfica de rerefons mític antic, potent a l'imaginari grec o l'antiga llegenda mal coneguda d'un país perfecte a l'Oceà del Sol naixent, bon candidat de ser la llar de l'Aurora i, per tant, contrapès paral·lel del país dels morts felïços.

²³⁴ vegeu pàg. 14, nota 29.

²³⁵ vegeu pàg. 16, nota 41 i pàg. 21, nota 55.

²³⁶ segons LENS TUERO; CAMPOS DAROCA 2000, pàg.166 n'ha de ser una de sola i *Τερά νῆσος*, una aposició de *Παγκαία* com és el cas d'altres illes que ja hem comentat, però Diodor hauria entès que eren dues illes diferents i n'hauria comptat tres i no dos. La segona serveix de cementiri de la primera. Vegeu *ad loc.* També RETSÖ 2000 pàgs. 189-192, que parla d'una illa i GARCÍA GUAL 2006, pàg. 3, que reproduceix el text sense cap més consideració en aquest sentit (*tres illes*).

²³⁷ T 31= D S V, 42.3, atès que des d'allí es pot arribar a veure l'Índia si no hi ha boira.

²³⁸ vegeu pàg. 26.

²³⁹ Recordeu la relació entre Ares i Aràbia a pàg. 28 i ss. Per la relació amb Dionís, *ibidem* i pàgs. 51-52.

²⁴⁰ T 50= D S V, 44, 5-6.

²⁴¹ Fills de les dents del drac que servava la futura Tebes, sota el patronatge d'Ares, com el de la Còlquida, que també engendra uns autòmats. De fet, l'episodi és paral·lel. Vegeu pàg. 28.

²⁴² l'etimologia no és clara. Una relació amb *Ἀρης* és d'entrada forçada.

En canvi, pel que fa a Iàmbul, tant l'origen de les llegendes que nodreixen la seva utopia com la localització geogràfica de illa descrita es fan difícil de seguir, degut al major interès a descriure'n la societat: segons García Gual,

«[Evéméro cuenta sobre] el viajero que, en un por el Océano Índico llega a unas islas un tanto paradisíacas, y cuenta las maravillas que allí presenció: [...] de su organización social, con rasgos utópicos, aunque mucho menos originales que los de Yambulo»²⁴³

atès que l'utopia és el que prima a la seva obra. Posterior a Evèmer, escriu quan *el viatge a l'illa paradisíaca* ja es deu haver consolidat com a tòpic després de la necessitat que una exploració serveixi de marc de versemblança per a la narració. Només podem apuntar, per tal de relacionar el relat de Iàmbul²⁴⁴ amb Aràbia, el seu nom, de tipus àrab²⁴⁵ i que és de camí a l'interior de la zona productora d'espècies –com no-²⁴⁶, quan és pres per uns bandits i endut a Etiòpia, d'on navega vers un arxipèlag de set illes rodones anomenades “Illes del Sol” –perquè els seus habitants l'adoren, juntament amb els altres cossos celestes²⁴⁷– a una de les quals desembarca, que li descriuen com a ‘*νησος εὐδαίμων*’ amb uns habitants «*παρ’οἷς μακαρίως ζήσεσθαι*»²⁴⁸. Quan en sigui expulsat, arribarà a les costes de l'Índia i serà dut a Palimbotra.

Tot i que d'entrada aquestes notícies coincideixen amb el que hem exposat abans d'Evèmer (la relació amb Aràbia, la felicitat, amb els déus preolímpics²⁴⁹, amb les espècies i amb l'Índia), molts han intentat relacionar aquesta illa amb Sri Lanka, Bali, Madagascar o Sumatra²⁵⁰, pressuposant una ruta Iemen-Núbia-Illa del Sol-est de l'Índia, però hem de tenir en compte que *l'Àραβία εὐδαίμων* té moltes més possibilitats de referir-se a l'est de la Península, l'Etiòpia pot ser l'asiàtica i, a diferència del que assegura GARCÍA GUAL 2006, pàg.7, especialment nota 11, no necessàriament té perquè

²⁴³ GARCÍA GUAL 2006, pàg. 3.

²⁴⁴ d'altra banda, no sabem si és el nom de l'autor de l'obra o del seu protagonista, com *Robinson Crusoe*.

²⁴⁵ RETSÖ 2000, nota 2 al text, p. 192: «*The name could be from nbl which is well known in the Arabic onomasticon. It could then be an imperfect yanbul/yabbul (with a dissimilation yambul) from nbl. The prefix vowel –a– indicates an Arabic dialect, like Iamblikhos (yamlik)*».

²⁴⁶ segons el relat de Diodor (II.55.2): «*ἀναβαίνων δὲ διὰ τῆς Ἀραβίας ἐπὶ τὴν ἀρωματοφόρον*».

²⁴⁷ D.S. II.59.2: «*σέβονται δὲ θεοῦς τὸ περιέχον πάντα καὶ ἥλιον καὶ καθόλου πάντα τὰ οὐράνια*».

²⁴⁸ D.S II.55.4.

²⁴⁹ malgrat tot, tot i que la presència del Sol es pot relacionar amb l'assignació de la llar de l'Aurora i sortida del Sol a Aràbia o a la Cerne índica, o amb l'estadi de vida de l'Edat d'Or –com ho indica la descripció de l'illa que rep Iàmbul i que narra Diodor-, a les mitologies orientals els rajos del Sol s'associaven a la justícia divina: precisament el 131 aC hi hagué la revolta dels *heliopolites* a Pèrgam, com si amb aquest títol evoquessin un programa utòpic i igualitari. Vegeu Str. XVI.1.38 i GARCÍA GUAL 2006, pàg. 15, així com les consideracions de Retsö 2003², pàgs. 293-4, que subscriu l'existència d'una relació entre Evèmer –Iàmbul i els revolucionaris.

²⁵⁰ GARCÍA GUAL 2006, pàg.6

haver desembarcat vora el Ganges, on es troba Palibotra (*Patalinputra*, actual Patna)²⁵¹ –segons Mela (III.79), habitada per *etíops*-, atès que el text diu que fou conduït davant del rei en aquesta ciutat, capital de l'Imperi Maurya (322-185 aC), que controlava tot el subcontinent indi entre els segles III i II aC. Tenia sortida a l'Oceà Índic i al Golf de Bengala fins a la seva caiguda, quan fou derrocat per la dinastia Śuṅga a la mateixa ciutat i mantingué fins al 140 aC la sobirania en ambdues costes, per tant, encara que fos posterior a la caiguda dels Maurya, segurament encara se'n conservava el record. Tot i que podríem engegar una altra discussió geogràfica per establir la localització exacta de l'illa d'aquest relat, l'autor només volia jugar amb la fantasia dels seus lectors, evocant les llegendes i especulacions de la ciutat o de l'illa paradisiaca de l'Índic que tants imaginaven i reinventaven o de la qual tants n'havien parlat.

Malgrat que poden servir per acabar de lligar aquestes quatre mencions i el camí que va seguir la llegenda fins a Grècia i les interessants relacions que pugui tenir amb el Pròxim Orient Antic, no comentarem aquí els orígens de la llegenda de l'illa paradisiaca a l'Índic~Golf Pèrsic perquè estan fora del nostre àmbit: per a més informació teniu les obres de Jan Retsö citades a la *Bibliografia*. Sigui com sigui, la tradició referent a l'illa de Panquea gaudí de força popularitat a Roma, gràcies a la versió èpica que féu Enni de la *Història Sagrada* esperonat pels Escipions, *l'Euhemerus* (ss III-II aC), d'on deuen beure un bon nombre d'obres de la literatura llatina, de les quals volem destacar els versos II, 139ss de les *Geòrgiques* de Virgili, que citen l'illa juntament amb Bàctria i Mèdia, en una seqüència geogràfica que recorda a les *Bacants*, el vers II, 417 de *De rerum natura* de Lucreci o el IV, 379 de les mateixes *Geòrgiques* en què *odores panchaei* són sinònim d'"aromes", tal com ho és *ἄραψ ἀτμός* al primer Himne Dèlfic a Apol·lo²⁵² i la forta relació que Pomponi Mela i Plini atribueixen entre Aràbia, el Fènix²⁵³ i aquesta illa a *Chorographica* III,83 i *Historia Naturalis* X.II i VII.LVII, respectivament, les quals coses palesen l'estreta relació de la història d'Evèmer amb l'*Arabia felix*²⁵⁴. Justament, en aquest últim passatge, Plini tracta els panqueus com un poble amb una existència més enllà de la literatura, ja que els disputa el descobriment de la mineria i treball de l'or al Sol o a Cadme al Pangeu. Actualment, es creu que, malgrat que des d'allí no es pugui veure l'Índia –és difícil saber fins a quin punt no és una

²⁵¹ vegeu el mapa de SILBERMANN 2003, que situa l'illa del Sol a l'Oest de l'Índia, ja que Mela clarament les situa a la desembocadura de l'Indus (III.71).

²⁵² prenem la referència de MACDONALD 2009, pàg.3.

²⁵³ perquè és l'illa del Sol i aquest animal va a morir a l'Heliòpolis d'Egipte (?). Vegeu nota 255 i pàg. 27.

²⁵⁴ vegeu LEWIS ;SHORT sv *Panchaia*.

pàtina convencional d'exotisme-, el seu *Sitz im Leben* no és el Iemen sinó Bahrain, l'antiga Dilmun mesopotàmica i la Τύλος²⁵⁵ grega (la ciutat que Evèmer anomena *Δαλίδη* en pot fer ressò del nom?), un centre de comerç molt important des d'antic (III mil·lenni aC) entre Aràbia, Mesopotàmia i l'Índia, amb un caràcter sagrat pels mesopotamis, que la relacionaven amb el Paradís terrenal²⁵⁶ i la feien servir de gran cementiri²⁵⁷.

Els habitants de l'illa d'Evèmer eren guerrers “a la manera antiga”, tret que Heròdot no sembla destacar especialment dels àrabs, al costat de la fiabilitat dels seus judicis i del seu culte a Dionís²⁵⁸, però que enllaça amb la tradició que relaciona Ares i Aràbia atestada a Antímac de Colofó i cristal·litzada amb Nonnus, com ja hem comentat a la pàg. 28, i que trobem, potser, ja al *Prometeu encadenat*. Malgrat tot, aquesta relació amb la guerra que aquí s'evoca pot estar relacionada amb Baccus –justament relacionat amb aquest territori perquè allí abunda el vi²⁵⁹ i per la relació amb el Més Enllà²⁶⁰ – car ja des de ben antic se'l fa prendre part a la *Gigantomàquia* assistit pels sàtirs²⁶¹ i derrotar el gegant Èurit d'un cop de tirs i atès que el mite de l'expedició meitat divina i meitat guerrera vers l'Índia, a diferència del que insinua Diehl segons Seaford a propòsit d'aquests versos, és anterior a les expedicions hel·lenístiques (de manera que ja era així per a Eurípides), car apareix a la trilogia perduda d'Èsquil sobre Licurg i és a partir d'aquest mite preexistent que els historiadors d'Alexandre poden elevar de categoria *existencial* el seu rei (vegeu la imatge 3.9). Malgrat tot, només ens pot interessar aquesta relació guerrera prealexandrina per descriure el vers 421 del *Prometeu*. Tanmateix, però, és destacable la relació d'aquestes contrades amb l'*aire*: els seus habitants són adoradors d'Urà, déu del cel –però passat aquí per un filtre filosòfic i astronòmic i per una genealogia d'arrel platònica²⁶² – i segons Iàmbul²⁶³, els nens aprenen a muntar unes espècies d'aus, que han de ser tan grans o meravelloses com les que tants cops hem

²⁵⁵ Estrabó, llibre XVI: Es confon amb Tir del Golf Pèrsic XVI.3.4. Pel nom de *Tylos*, a tall d'exemple, vegeu l'*Anàbasi d'Alexandre*, VII.20.6-7 o l'entrada de la *Suda*. Aquesta ciutat, se la feia origen dels fenicis i Dilmun fou l'indret on es domesticà la palmera (en grec 'φοῖνιξ') Vegeu 4.8.4.

²⁵⁶ per a tot el passatge, RETSÖ 2000 p 191, ampliat a 2003², pàgs. 290-294.

²⁵⁷ segons la versió de Diodor de Sicília, els morts no s'enterraven a l'illa *Hiera* i eren transportats a la del costat. Si seguim el que indica LENS TUERO; CAMPOS DAROCA, pàg. 166, hom parlaria d'una mateixa illa que seria anomenada “sagrada” per la seva funció sepulcral. RETSÖ 2000, *ut supra*. Pel destí i la seva relació amb el Diluvi i l'Edèn, vegeu RICE 1994, pàg. 140.

²⁵⁸ Hdt. III.8

²⁵⁹ GARCÍA GUAL 2006, pàg. 3.

²⁶⁰ passatge d'Heràclit. fr. 15. DK: «ὄντος δὲ Αἰδῆς καὶ Διόνυσος». HORNBLOWER; SPAWFORTH, pàg. 481, *ad loc*.

²⁶¹ SEAFORD 1996, als versos 15-25. Grimal 2010, Pauly-Wissowa 1894-1963 *ad loc*, pàgs.1040-1041.

²⁶² GRIMAL *ad loc*.

²⁶³ GARCÍA GUAL 2006, pàg. 6.

comentat que apareixen a Heròdot, el fènix i els qui revelen a Pistèter la localització de la “Ciutat Felïç”.

Imatge 3.9: Dionís, amb la corona d'heura, clarament marcial, lluitant amb una llança contra el gegant Èurit. Πελίκη àtica de figures vermelles. ca. 475-425 aC (Louvre G434) Extret de [Wikimedia Commons < https://en.wikipedia.org/wiki/File:Dionysos_Giant_Louvre_G434.jpg >](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Dionysos_Giant_Louvre_G434.jpg)

Podem concloure aquest capítol afirmant que l' *Ἀραβία εὐδαιμόνων* del text no té a veure amb la futura divisió geogràfica romana, sinó que es relaciona amb el mite grec antic, importat d'Orient abans de les expedicions militars, d'una ciutat paradisiàca al Golf Pèrsic, que es converteix en illa a través de l'explosió d'illes i arxipèlags mítics o utòpics liminars almenys des de l'*Atlàntida* platònica –si bé és cert que aquests tipus de paral·lelismes ja hem vist que són força comuns al llarg de tota l'Època Arcaica i

Clàssica-, atès que al text de les *Bacants* *Ἀραβία εὐδαιμόνων* no és mencionada com a illa però tampoc com a ciutat, com apareix a Aristòfanes, si és que es refereix –insistim a la mateixa realitat. Heus ací l'Aràbia d'Eurípides: l'Aràbia mítica del camí del Sol quan es lleva a l'hivern des dels confins australs del món cap a Grècia; felïç per la seva abundància i per com la beneeix el Sol. Testimoni de les idees de l'imaginari grec que permetran crear la futura designació geogràfica homònima, que se servirà Roma ençà per oposar les dues cares d'Aràbia, que, d'alguna manera encara són vigents avui dia: l'exotisme de les mil i una nits i el beduí salvatge. Idea o llegenda que retornarà a la literatura i servirà per vehicular i exemplificar les idees filosòfiques del bon govern després del despertar de l'interès etnogràfic pels pobles estrangers i llunyans seguint el camí que va encetar Plató.

4. Conclusions

Després de tot aquest viatge pels països dels confins del món grec arcaic, clàssic i ulterior, després de banyar-nos en platges de salabror d'encens toca retornar a les preguntes que havíem plantejat al capítol 1.3 per recapitular el que hem vist i reflexionar si les hem resoltes o no. Com que el treball és dens i està ple de dades, sovint poc relacionades entre si o inconnexes, ens dedicarem tot seguit a raspar alguns d'aquests serrells, intentant resoldre'ls o plantejar obertament quines possible respostes tenen les qüestions que no hem pogut respondre o per on creiem que pot continuar la nostra investigació

Entrant de ple als objectius:

4.1 Els àrabs són "uns altres" o "els altres" a la mentalitat grega clàssica?

Per començar hem de recordar que els textos que hem treballat d'aquesta època provenen d'un sol focus, Atenes. Encara que els posteriors tenen provinences més disseminades, en tant que hel·lenístics, són fills de la gran expansió i hegemonia cultural atenesa com a capital cultural del món clàssic en detriment d'altres centres dels segles VI o V com Corint, la Jònia o Sicília. Aclarit això, pensem que podem afirmar que els àrabs sí que formen part de l'alteritat dels grecs, per la seva localització als confins del món, la clara relació amb els colquis, indis i etiòps, caracteritzats amb trets sobrenaturals -que hem defensat i demostrat contínuament al llarg del treball- (2.3;3.3) i la caracterització de la seva contrada com a banyada per l'Edat d'Or per estar situada a l'extrem sud-est del món²⁶⁴, on es lleva el Sol i on nasqué Dionís, continent equiparat i intercanviat per Etiòpia o Tràcia a la mitologia (2.4). També formen part de l'alteritat grega perquè són bàrbars: a partir d'època clàssica es potencia una oposició inexistent a l'època arcaica i la humanitat i l'hel·lenitat es confonen (pàg. 15, notes 33 i 34). Si Odisseu busca *éssers humans* al llarg del seu viatge i no grecs i es troba amb una quantitat de pobles mítics a mig camí de la humanitat i la divinitat, tant caracteritzats pels aspectes positius de l'Edat d'Or (feacis) com pels negatius (lotòfags) (2.3), de ser escrita l'*Odissea* després de les Guerres Mèdiques, buscaria grecs enmig de *bàrbars*, conjunt heterogeni de pobles que inclou tant pobles reals com d'origen mític –amazones o hiperboris- però reinterpretats o reubicats entre pobles reals, que adquireixen un ús ambivalent. Així doncs, els àrabs formen part d'un multiforme *altre*, però hi destaquen

²⁶⁴ vegeu ELIADE pàg. 43 i ss. El centre del món és on s'ubica la societat, el subjecte i al seu voltant, tot allò aliè, bàrbar i caòtic.

prou, perquè Heròdot els fa adoradors de Dionís (III,8), déu patró d'*allò aliè al sistema i inserit*.

Considerem que hem insistit prou sobre aquest aspecte al llarg del treball, però val a dir que molt possiblement, si Ballabriga no s'erra (pàg. 16, nota 42) i *ἑρέμβους* és una derivació grega d'un préstec que designés els àrabs (segurament via Fenícia)²⁶⁵ a partir de la confusió amb *ἔραν* no s'erra, *Od.* IV, 84ss és realment la primera menció dels àrabs en la literatura grega, que hauríem de datar a la difosa Època Homèrica, però que després, a diferència del que passà amb els etiòps i altres pobles, que tindran una transposició a la realitat després de l'aixamplament dels horitzons geogràfics²⁶⁶, no hi haurà una reidentificació amb el poble que representen, els àrabs. També podem afirmar que, molt possiblement aquests *ἑρέμβους* eren negres, com els altres pobles que hem citat, també relacionats amb el sol. En algun moment es deuria perdre la noció que sota aquest nom s'amagaven els àrabs, segurament perquè no tenia prou tradició. Sempre hi ha la possibilitat que Aristarc no s'equivoqués i fossin una invenció d'Homer (pàg. 16, nota 42), com els famosos *σήματα λυγρά* de *Il.* VII, 138, que no tenien res a veure amb els antics sistemes d'escriptura micènics o hitites, tal i com suggerí el mateix Aristarc. Potser aquest canvi és prova que al segle VI i V s'intensificaren les relacions comercials directes entre grecs i àrabs de la costa lleuantina, que permeté dissociar-los dels negres *ἑρέμβους* i de les atribucions mítiques dels etiòps, que generalment se'ls fa habitar les ribes del Mar Exterior (sobretot els asiàtics). Tot i l'estranyesa d'alguns costums àrabs que poden reportar alguns geògrafs, podem afirmar que la seva caracterització com a "altres" no destaca especialment entre els altres pobles bàrbars i que no són prou presents a l'imaginari grec com ho poden ser els perses o les amazones, sinó que són "un altre poble bàrbar" més, en cap cas "l'altre" per excel·lència, segurament perquè no s'havien enfrontat mai militarment a gran escala ni suposaven un perill per la supervivència de la cultura –o interessos– grecs.

Hem de fer notar un fet que hem passat per alt al llarg del treball i que considerem que ha estat un error i un gran apriorisme: no és fins Evèmer i Iambul (3.3), i després a Plini (pàg. 50), amb tota la tradició dels panqueus, que trobem que els habitants d'una regió

²⁶⁵ a la Bíblia Masorètica (vocalisme del s. X, de tradició síria) trobem els *ereb* ("gent mesclada") fent un joc etimològic amb els *arab* (deriven de la mateixa arrel ^CRB). No sabem quina vocalització tenia el gentilici en fenici i si la /b/ estava reforçada (cosa que podria reflectir-se en grec en una geminada i posteriorment dissimlada a /mb/), de manera que potser no cal defensar una deformació primerenca per la influència de *ἔραν*. Els fenicis, veïns dels àrabs i amb intensos contactes amb Grècia són els més susceptibles d'haver transportat el nom.

²⁶⁶ els confins del món de l'èpica són més reduïts i Etiòpia és quasi com un més enllà, on viu l'Aurora.

d'Aràbia feliç o adjacent són tractats com a doblet mític dels etiòps. Tant el *Prometeu*, les *Bacants* com les mencions d'Heròdot al llibre III parlen d'Aràbia com a contrada fantàstica, prodigiosa i solar, però en absolut dels seus habitants o senzillament destaquen el topònim enfront del gentilici, cas invers dels etiòps o dels hiperboris. Per tant, a l'Època Clàssica els àrabs potser podien ser comparats amb els egipcis, fidels en els seus juraments i en contacte força constant, cosa que podia frenar la seva idealització per part dels grecs, que no era el cas dels etiòps o els indis.

Vegeu → capítols 2.3; 2.4; 3.3| ELIADE 1956; BALLABRIGA 1986; RIU 1999; ASHERI; LLOYD; CORCELLA 2007; SCHRADER 1995; PONTANI 2010, especialment els passatges citats als nostres capítols.

4.2 <Ἀραβία> ha de ser esmenada al Prometeu encadenat?

En cap cas, ja que el *Trinummus* es pot considerar exemple de la fixació antiga del text (pàgs. 13, 14, 24) i cap de les propostes d'esmena són prou satisfactòries (2.2). Com hem vist -i recordarem- la seva menció i localització tenia un sentit per al públic atenès que podem intuir però no acabar de determinar del tot perquè a cada època de la història se li ha volgut donar un sentit nou (2.3; pàg. 19). No hem de prejudicar els textos antics i hem de deixar que parlin per ells sols. De tota manera, també el pròleg d'Eurípides havia estat atetitzat per Dihle perquè considerava que el mite de l'expedició de Dionís a l'Índia no era anterior a Alexandre (pag. 33, nota 132; pàgs 51,52; vegeu també 4.8.3), però hem trobat indicis que demostren que clarament s'erra i que, per tant, no hi ha motius per esmenar aquest passatge tampoc.

Vegeu → capítol 2.2; pàg. 24| WEST 1991; GRIFFITH 1983; SEAFORD 1996.

4.3 Per què hi apareix i com s'entén la geografia de l'estàsim en què s'inclou?

Tot i que la seva relació amb el Caucas i, concretament, amb el riu '*Ἀραβίς*' s'ha d'investigar més a fons (2.4), hem vist que els àrabs i els colquis eren pobles fronterers de l'Imperi Persa i habitants de la riba del Mar Exterior (≈Mar Roig) (pàg. 20, 21) (tot i que amb contacte directe amb els grecs i habitants de la costa oriental del Mediterrani i del Pont, respectivament, segons l'antiga mitologia que comentàvem a 4.1, eren habitants de la llar del Sol i de la llar de l'Aurora), per la qual cosa no és estrany que tots dos països siguin fets veïns. Curiosament, si seguim la projecció geogràfica de l'estàsim que analitzem, hem d'entendre que el *Caucas* està transportat a Europa i Aràbia es pot equiparar a Tràcia (pàg. 19,20), una regió amb qui comparteix molts de

paral·lelismes. De fet, ara ens adonem que hem reproduït un error conceptual al llarg del treball: més que referir-nos al *Caucas geogràfic*, hauríem d'haver estat precisos i parlar de la *Còlquida* (2.4; pàg. 22 i ss), ja que és on es desenvolupa tot l'escenari de les *Argonàutiques* i on se sol localitzar el mite de Prometeu (vegeu pàg. 22, nota 66), perquè el Caucas grec, com hem defensat al llarg de 2.3, és ubicu, a diferència de la Còlquida, territori, però, que també és intercanviable amb Tràcia: són, respectivament, les ribes sud-est i sud-oest del Pont i llar d'Ares i de les Amazones (pàgs. 19-20; 28); a Tràcia es troba l'aurífer Pangeu, on hi ha un oracle de Dionís, i la Còlquida és famosa per les mines d'or (pàg. 28 i ss). Aquests trets es poden extrapolar a Aràbia, ja que, juntament amb Tràcia, és on té lloc la lluita de Licurg i Dionís (pàg. 28 i ss), i certs episodis de la *Gigantomàquia* (pàg. 19) i es disputa la ubicació de Nisa, lloc de naixença de Dionís i de ser l'indret i la descoberta de la mineria d'or (entre Tràcia i Panqea, realment) (pàg. 28, 50). Tanmateix totes tres regions estan relacionades amb el Sol, la riquesa i la guerra...realment és difícil arribar a una conclusió definitiva sobre aquest aspecte per la senzilla raó que cada comentarista que s'ha adonat que no cal atetizat Aràbia ha proposat una solució diferent amb arguments que parteixen d'elements dels quals difícilment es pot conèixer el seu significat real. Per exemple, Bolton proposava que el Caucas fossin realment les muntanyes Ripees, Rose, que fos el mont Cassi i Griffith, que se situés Dàcia amunt (pàg. 19 i ss)...però com que aquests intercanvis són tan comuns en tota la mitologia i geografia grega, com hem vist al llarg dels dos capítols principals de la memòria (especialment 2.3;2.4 i 3.3 i fins i tot 3.1), realment es fa de mal justificar i acceptar bona part de propostes. Perquè sigui així, considerem que no cal pensar tant en la relació geogràfica que poden tenir amb altres progressions de l'obra, ja que ens trobem davant d'un text poètic, no pas prosaic, sinó en què evocava cada indret i cada nom al públic en el context de la representació. Només podrem aventurar una resposta d'aquesta manera i intentant percebre quin sentit té que la transposició es dugui a terme en virtut d'un eix diagonal (Tràcia-Aràbia) o vertical (Tràcia-Còlquida) o fins i tot horitzontal (Aràbia-Còlquida), ja que no hem d'oblidar la possibilitat que els voltants del riu 'Αραβίς' haguessin rebut aquest nom en virtut d'un desplaçament en aquest darrer sentit, semblant a la d'Assíria vers el delta de l'Halys (pàg. 23). Potser si estudiem aquesta darrera transposició, ens serà fàcil de conèixer i de seguir l'horitzontal i d'esclarir la pertinença d' 'Αραβίας' al *Prometeu*.

Hem de reconèixer que no hem desenvolupat ni investigat prou el sentit i la pertinença dels epítets aplicats als habitants d'aquesta Aràbia, els adjectius 'ἀρειον' i 'δαϊος'. Com

hem explicat, el primer està clarament relacionat amb el déu i potser l'autor vol fer un joc etimològic amb 'Αραβίας'. El segon és un epítet del foc, però aplicat a qualsevol cosa destructiva i violenta, finalment (pàg. 25, nota 90). Potser l'estudi d'aquests epítets dóna un fil per poder entendre en virtut de què s'ha produït la transposició i així saber quina és la que ha actuat. Per últim, hem de recordar que no hem pogut accedir a bibliografia secundària que ens hauria facilitat força informació per jutjar el passatge des d'una llum "caucàsica".

Vegeu →2.3;2.4;3.3| *COUNILLON 2004; *COUNILLON 2007; BALLABRIGA 1986;
*PERETTI 1979; BOLTON 1962; FINKELBERG 1998; GRIFFITH 1983; ROSE 1957-8;
GROENEBOM 1966; WEST 1966; MANOLEDAKIS 2010; 2015.

4.4 Quina relació té aquest passatge amb la qüestió de l'autoria i la datació?

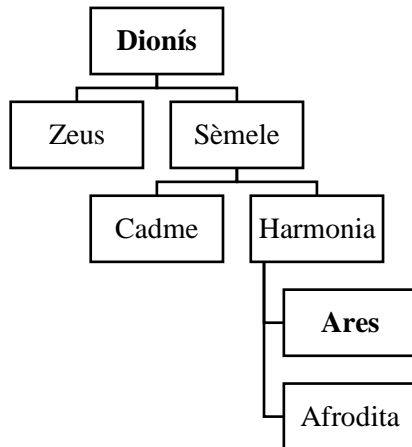
Precisament la datació de l'obra pot ajudar a albirar quin podia ser aquest horitzó referencial en què ens movem, però és una qüestió massa extensa i densa i que ens obligaria a entrar, com hem comentat, a la qüestió de l'originalitat d'Heròdot, perquè seria a partir d'aquí que podríem definir si aquesta localització geogràfica respon als anys 460 o 430 aC. Malauradament, necessitem més informació de la geografia de la Còlquida i de la colonització i exploració de la Mar Negra i abans de tot ens hauríem de plantejar fins a quin punt no entrariem a un raonament circular del tipus *aquesta datació justifica que aquests versos tinguin aquest sentit* → *i justifiquen aquesta datació*. Davant de tantes poques evidències, les conclusions extreïtes de les poques proves que es poden brandar a favor de tal hipòtesi alhora es converteixen en noves proves que, sovint, són emprades per defensar les mateixes opinions que uns altres ataquen amb aquests mateixos arguments.

Vegeu →2.1; 2.4| WEST 1990; JACOBY 1964-9 (pels fragments d'Hecateu); ASHERI;
LLOYD; CORCELLA 2007; GRIFFITH 1983; *COUNILLON 2004; *COUNILLON 2007;
*PERETTI 1979; MANOLEDAKIS 2010; 2015

4.5 Per què 'Αραβία εὐδαίμων' a les Bacants?

La *felicitat* és una de les característiques del ritual dionisiac (3.2, pàg. 40) i Aràbia és, com tots els indrets del pròleg, un país solar relacionat amb Donís, com ens fa saber Heròdot III, 98-114. El sentit de la progressió no és tan clar, però, ja que sembla que el déu vulgui encerclar el continent asiàtic, ja sigui per indicar que l'ha conquerit tot en el seu conjunt, ell, el *bàrbar* per excel·lència o que n'està desdibuixant els marges. És una

qüestió que requeriria més aprofundiment. Precisament, tot i la *felicitat* d'aquesta Aràbia i la relació que té amb l'Edat d'Or, l'època pacífica i fèrtil per excel·lència, aquesta menció en el context de la tornada triomfal de Dionís després de l'expedició de l'Índia té un regust guerrer que es pot relacionar, precisament, amb la bel·licositat del nostre estàsım del *Prometeu* (pàg. 51). Hem de recordar que, al cap i a la fi, segons Hesíode

Imatge 4.1: Genealogia de Dionís.
Realització pròpia

Dionís és descendent d'Ares²⁶⁷.

El regust bèl·lic del pròleg també es pot posar al costat de la guerra antiga practicada pels habitants de l'illa d'Evèmer (encara que no deixa de ser problemàtic relacionar aquests dos textos, prou distants entre si sense resseguir per què, evidentment) (pàg. 51), una referència prou estranya si tenim en compte que Dilmun (vegeu més endavant 4.8.3 especialment) era un enclavament comercial.

També podem resseguir entre Evèmer, Tebes i la Còlquida la presència de dracs consagrats a Ares als dos darrers territoris i els fills de la sembra (pàg. 28; 48), ja que el detall que els seus habitants nasquessin de la terra mateixa s'hi pot relacionar, a no ser que sigui senzillament un tret mític típic de l'Edat d'Or, anterior a la procreació amb les dones, relacionat amb la funció de la gran abundància d'espècies, plantes que tenen com a funció ritual unir déus i homes i recordar els banquetes comuns abans de la traumàtica separació del "paradís terrenal" primigeni (pàg. 27). Tots aquests elements necessiten una investigació més acurada.

De tota manera, l'Edat de Cronos, com també hem vist, pot ser expressada en termes positius com negatius respecte la civilització (4.1), de manera que les referències guerreres potser no són tan discordants al costat de la *felicitat* i *abundància* de 'Αραβία εὐδαιμόνων' i en representen la cara negra (com els etiòps i els troglodites de 2.3). Caldria investigar la pertinença i el sentit de cada caracterització.

Igualment, però, podem pensar que és curiós que Eurípides parli d' 'Αραβία εὐδαιμόνων', si està relacionada amb la menció d'Aristòfanes de la ciutat paradisiàca al Mar Roig (pàg. 46 i ss.), ja que hem de pensar que hi ha d'haver algun element d'unió entremig, especialment si defensem que fan referència al mite de Dilmun (pàg. 51), que deuria

²⁶⁷ v. 937 i ss.

tenir una penetració prou antiga a Grècia i desvinculada d'Aràbia, ja que són els grecs els que bategen la Península amb aquest nom (pàg. 21, nota 55). Creiem que l'element d'unió són precisament les notícies “geogràfiques” d'Heròdot mateix²⁶⁸, *malgré* Estrabó, que coneixia l'Aràbia mediterrània familiar als seus compatriotes però amb una gran *Hintenland*, no necessàriament vinculada amb el desert, escenari de milers de miratges (III, 98-114), susceptible de ser identificada amb Dilmun. De fet, hem de recordar que la Península no s'havia descobert i que alguns àrabs habitaven a les ribes del Mar Roig≈ Exterior (això entra en aparent contradicció amb el que hem explicat a 4.1, és cert, però el mite no segueix una lògica tan cenyida com la nostra i no observa el principi de no-contradicció, sinó el d'acumulació). També podríem preguntar de quins àrabs estem parlant en cada moment, ja que com hem explicat a la pàg. 36, nota 146, la Península Aràbiga estava habitada per dos grans grups culturals que els grecs confonen i unifiquen contínuament, però potser no a les antigues tradicions mítiques rebudes des del POA. Malgrat tot, Dilmun podria tenir una etimologia àrab (Rice, pàg. 145) –encara que ja no és la *communis opinio* actual- i ja a les fonts cuneïformes es parla d'àrabs als deserts del Sud de Babilònia i, per tant, a l'Orient de la Península.

Vegeu → 3.1-3| WEST 1966; RACHAM; JONES; EICHHOLZ 1938-1952; LEONARD 1917-1932; SCHRADER 1995; ASHERI; LLOYD; CORCELLA 2007; RICE 1994; RETSÖ 2001, 2003¹, 2003²; MACDONALD 2009; RIU 1999; GARCÍA GUAL 2006.

4.6 Quina relació té amb la futura Arabia felix?

Vegeu →3.1;3.3 i 4.8.2-3| OLDFATHER 1933-1967; LENS TUERO; CAMPOS DAROCA 2000; RACHAM; JONES; EICHHOLZ 1938-1952; LEONARD 1917-1932; RETSÖ 2001, 2003¹, 2003²

4.7 Quina relació té l'Aràbia de cada obra entre elles? És una dependent de l'altra?

Hem pogut anar resseguint les seves relacions al llarg del treball (3.3, especialment pàg. 51 i ss i tot el capítol 4). Atès que no podem justificar cap dependència sense entrar a la cronologia (i, per tant, a l'espinesca discussió de la datació del *Prometeu*), segurament el punt de relació més important i que pot obrir un nou camp d'investigació és la qüestió de si la ciutat de què parla Aristòfanes pot ser una deformació còmica de Nisa (car era

²⁶⁸ almenys ens permet justificar pel sentit d'Aràbia, però no explicar per què hi figura Bàctria.

tant una muntanya com una ciutat²⁶⁹) i si ambdues es poden identificar amb la πόλις del Caucas del *Prometeu*, acceptant que totes tres referències dramàtiques siguin variacions del mite de Dilmun: una innovació per part d'Euforió, un retrat còmic d'Aristòfanes i una reinterpretació geogràfica i *racionalista* d'Eurípides. Així doncs, potser Euforió equiparara Nisa i Dilmun a la seva tragèdia i les transportara al nord, destacant-ne els mateixos trets guerrers que Evèmer (pàg. 51). Malgrat tot, considerem que no s'ha resolt satisfactòriament la interrelació entre l'«εὐδαίμωνία» i la guerra i no coneixem clarament el motiu que hauria impulsat a Euforió a dur a terme aquesta transposició.

Sigui com sigui, a la ciutat principal de Dilmun, Qala't al Bahrayn, al IIIr mil·lenni aC hi van arribar a viure 60,000 persones (RICE, pàg. 153) i justament el déu patró de la illa era Enki (*ibidem*, pàg. 137-144), el déu de la saviesa i de la tecnologia, benefactor de la humanitat que al Diluvi, avisa Ziusudra (el Noè/Deucalió sumeri) perquè se salvés i anés a arreserar-se en aquesta illa, un paper semblant al que té Prometeu als mites atenesos dels segles V i IV aC: és aquesta la motivació d'unir Aràbia i el Caucas? Fins i tot s'ha arribat a postular que les teories que fan venir els fenicis del Golf Pèrsic tinguessin origen en la visió dels fenicis com a experts mercaders i portadors d'avançada tecnologia, teoria que apareix per primer cop a Heròdot (I.1) en aquesta època.²⁷⁰

Vegeu → 2.4; 3.3; 4| RICE 1994; SCHRADER 1995; ASHERI; LLOYD; CORCELLA 2007

4.8 I amb altres elements relacionats amb Aràbia tractats al llarg del treball?

Realment ens és difícil de relacionar totes les referències que hem anat trobant i donar sentit a totes les probabilitats perquè, com hem anat repetint al llarg del treball, el nostre objecte d'estudi és un trenc-closques del qual ens falten quasi totes les peces. En aquestes conclusions estem acabant d'intentar de donar sentit a tot el que hem vist però no creiem que sigui el moment de presentar una visió de conjunt perquè no tenim tots els elements de judici necessaris i, dels que tenim, tampoc no podem extrapolar-los i relacionar-los amb certes referències posteriors perquè no n'hem seguit tota l'evolució o no s'ha pogut fer. Hem de reconèixer, a més, que totes les possibles interpretacions

²⁶⁹ així es pot inferir de Hdt. III, 97. Segons el mateix autor les espècies s'extreuen a Aràbia, ben a prop d'on es crià Dionís (III, 111).

²⁷⁰ avui dia no s'exclou que realment l'afirmació d'Heròdot tingui un fonament històric, atesa la gran mobilitat i entre els comerciants del POA i la relativa facilitat amb què creaven factories i enclavaments comercials (RICE pàg. 144).

tractades al llarg del projecte semblen prou convincents per si soles davant l'escassetat del material i de la fretura de resoldre qüestions molt més àmplies, mal estudiades o mal tractades amb què no ens podíem entretenir. Per això, si continuem aquesta investigació o si algú la vol prosseguir, creiem que s'han de resoldre o ampliar les següents qüestions, que hem estat incapaços de cloure:

Vegeu → 2.4;3.3; 4.

4.8.1 Bàctria

Encara que tractar-la no sigui estructural per al treball, hem de destacar que a penes hi ha referències que expliquin per què Eurípides la trià per a la progressió i quin paper té en el culte i el mite dionisiac clàssic, a part de compartir muntanyes i mines d'or pràcticament inaccessibles i servades per estranyes criatures com altres contrades dionisiàques o dels Confins del Món. Era Bàctria equivalent a l'Índia i realment era el darrer país que volia evocar l'autor a la ment dels espectadors? A quin indret es trobava exactament, a la mentalitat grega? De tota manera, és un testimoni i prova interessant de les relacions mítiques entre Orient i Occident, perquè cap font escrita justifica l'aparició d'Heròdot i l'aparent familiaritat amb què la tracta i que després reaparegui a Ctèsias. De fet, aquest topònim pot provar que els elements que apareixen al pròleg no tenen un origen a les contalles herodotees i pot ajudar a entendre el sentit de la progressió del pròleg. Potser la comparació amb *Geòrgiques* II, 139 i ss (pàg. 50) i un estudi prou detallat de les *Dionisiàques* ens pot ajudar a resoldre aquest interrogant.

Vegeu → pàgs. 41-42 | LENFANT 2004; CHUVIN 1991.

4.8.2 Cerne

Les seves ocurrències a la literatura són molt escasses, però sabem que se situava a prop de Cartago (Polibi, Nepot i Hannó; s III-I aC), passats els confins occidentals de Líbia (les columnes d'Hèracles) o a l'Índic (de la mà d'Èfor el s IV aC o de Licòfron el II) (passats els confins orientals de Líbia, unes altres columnes d'Hèracles, fent ús d'aquest paral·lelisme geogràfic típic de la cosmovisió grega) (=Plini VI, XXXVI). És la baula perduda entre l'utòpica illa de l'Atlàntida Platònica i la d'Evèmer a l'Índic, que hauria convertit la ciutat aristofànica en una illa? No ho podem saber del cert, però pensem que és un futur camp d'investigació. No hem trobat enlloc la seva etimologia, però pensem que, de ser un nom grec (almenys estava prou integrada a l'imaginari grec: per què sinó s'hauria desplaçat als dos extrems d'Etiòpia?), pot estar relacionat amb *κέρας*, “corn”,

“mesclar” (*κεράννυμι*) i el sufix “-νή”, marca d’agent femení (cf. els llatins *femina* i *luna* “que nodrex”; “que il·lumina”) i que estigui relacionada amb l’*abundància* a través de la cornucòpia i, per tant, equivalent a ‘*εὐδαιμονία*’. De ser així, la forma hauria de ser kernne amb una posterior simplificació que no podem assegurar. Tot i que ens movem en conjeitures, esperem haver obert algun possible camí.

Vegeu → pàgs. 44, 45 (220), 48, 49 (249) | BALLABRIGA 1986; Lens TUERO; CAMPOS DAROCA 2000; GARCÍA GUAL 2006; RACHAM; JONES; EICHHOLZ 1938-1952.

4.8.3 L’illa del Mar Roig i Dilmun

Tot i saber que Aristòfanes parla d’una ciutat feliç al Mar Roig (=Oceà Índic o Golf Pèrsic) (pàg. 16, nota 41; pàg.46) i que després coneixem l’existència d’una illa fantàstica a l’antic Mar Roig segons Evèmer i Iàmbul (pàg. 47 i ss.), potser el fet que les darreres referències parlin d’illes es deu a la influència dels descobriments hel·lenístics, de Plató, d’Èfor i de tants altres *utopistes*, però no podem saber del cert si a les acaballes del segle V aC Aristòfanes i Eurípides coneixien aquesta illa (encara que ens agradaria pensar-ho i malgrat que volguem concloure així el treball). Quin era el relat que arribava d’Orient? Escílax de Carianda al segle VI, explorador al servei de Dàrius, tingué alguna difusió al paper del mite? Si coneixia el Golf Pèrsic –cosa molt probable a partir del recorregut que li encarregà el rei de reis- i transmeté les seves descobertes per Grècia, per què fou Nearc qui descobrí el Golf (pàg. 16, nota 41 i 21, 55)? Ens trobem amb una nova qüestió que cal resoldre, i és el sentit dels fragments atribuïts a Escílax (que no el Pseudo-Escílax) i així considerats per Jacoby, molt escadussers i que parlen d’èssers semihumans (esciàpodes, macrocèfals) (pàg. 23): hauria escrit això un explorador reial i rodat per Pèrsia i l’Índia?

Tornant a Dilmun i la seva relació amb la Panquea d’Evèmer i Dionís, les excavacions han descobert que s’hi produïa alchol destilat per comerciar (Rice pàg. 151; cf pàg. 51 nostra) i es postula que l’actual Bahrain (segurament Dilmun) era conegut com a “Illa Feliç” pels sumeris (RICE, pàg. 144).

En relació amb l’autenticitat del pròleg d’Eurípides, hem localitzat l’element que fa a Dihle atetitzar el passatge (pàg. 33, nota 132), i és que Alexandre volé conquerir Aràbia per la seva immensa riquesa (pàg.51 i notes), segons el relat de Flavi Arrià (*An. VII, 20* i ss), tornant de Carmània, esperant ser reconegut com a déu pels àrabs, que adoraven Urà (*ibidem* 20.1) (i no [Afrodita] Urània = *Οὐρανίην* [Hdt. III, 8]) i Dionís (*ibidem*; Hdt. III, 8), motiu pel qual es volgué presentar com a millor que el darrer. D’aleshores ençà

el comerç entre Grècia i Dilmun, si no s'implantà, cresqué prou, ja que s'han trobat ceràmiques àtiques al nivell V de la ciutat (post 300 aC). D'entrada no podem assegurar que aquest comerç ja existís l'any 414, de quan daten els versos d'Aristòfanes i que fos la via d'entrada del mite. Tanmateix, la troballa d'aquestes peces ceràmiques no determina quines eren les característiques d'aquests intercanvis.

Cal investigar la notícia que els àrabs adressin Urà, ja que potser és una deformació del fet que adressin [Afrodita] Urània (tant Heròdot com Arrià certifiquen que no més adoraven dos déus [vid. passatges citats]) per part de Nearc o per Arrià mateix, influenciat el darrer per Iambul, que els fa adoradors d'Urà, segons García Gual per influència Platònica (pàg. 51, nota 262) o Evèmer, que diu que els antics reis de l'illa van ser Urà, Cronos i Zeus (D.S VI.1), cosa que es pot relacionar amb els mites de successió divina i les llistes de reis de les ciutats mesopotàmies, en què sovint també figuraven déus. De tota manera, Enki és identificar per Berossus (sacerdot babiloni de Marduk del s III aC) com a Cronos (RICE, pàg. 139), segurament per paral·lelisme amb les genealogies gregues. Ni rastre de Prometeu. D'on prové la *interpretatio graeca* de Dionís (segons Heròdot III, 8, el déu indígea era Ὀροτάλτ) (vegeu 4.8.7)?

Vegeu → pàgs. 46 i ss [NIESE 1995²; RICE 1994; GARCÍA GUAL 2006; RETSÖ 2003²; ASHERI; LLOYD; CORCELLA 2007; SCHRADER 1995; LENS TUERO; CAMPOS DAROCA 2000.

4.8.4 El fènix i les aus gegants

La relació entre Aràbia i el fènix és constant des d'Heròdot a Plini i més enllà. Tot i que, d'entrada s'ha cregut que és una au provinent de la mitologia egípcia (el *bennu*) (pàg. 27), el seu desenvolupament és grec i es relaciona amb tots els països del sol, especialment Aràbia (*ibidem* i ss; pàg. 50 i 51 i notes *ad loc.*) o Panquea que, de poder-se identificar realment amb Dilmun, és on es domesticaren les palmeres –segell dels governants de l'illa- (RICE, pag.144), homònimes de l'ocell en grec ('φοῖνιξ', i dels "fenicis" també, per cert: pot tenir alguna relació amb el que comentàvem a 4.7?) i que els simbolisme jueu i cristià els arribarà a confondre (potser arran d'una mala lectura de Job 29:18). El fènix és l'ocell de les aromes per excel·lència (pàg.27) i pot ajudar a entendre o a donar prova del caràcter mític i fantàstic d'Aràbia, però, un altre cop, no dels seus habitants, els àrabs. Precisament Heròdot fa que se les hagin amb aus gegants (pàgs. 26-27) i la comèdia d'Aristòfanes en què apareix aquesta referència té un cor d'ocells... Segons Iambul els habitants de l'illa adoren Hèlios i Urà i se'ls ensinistra a

muntar ocells gegants, ja que són animals aeris, d'alguna manera mitjancers entre homes i déus. En l'estudi del mite de Dilmun, en general, trobem difícil separar què fa referència a un element real que il·lustra algun costum del poble descrit o fins a quin punt són noms i designacions útils i que funcionen dins del sistema grec. Com que Evèmer i Iambul són autors que sobrepassen, de lluny, l'àmbit temporal de la nostra recerca, els hem de deixar per una altra investigació, així com el fènix, que no apareix ni al *Prometeu* (però sí l'àguila de Zeus) ni a les *Bacants*.

Vegeu → pàgs. 26-28; 50- 51| DÉTIENNE 1994; LENS TUERO; CAMPOS DAROCA 2000; GARCÍA GUAL 2006.

4.8.5 La Taula d'Agripa

Per entendre l'expedició d'Eli Gal i la geografia romana més antiga (Mela i Plini, al s I dC), és indispensable conèixer amb detall aquesta taula, ja que, com hem comentat, les explicacions de Retsö fallen en aquest aspecte. Si una investigació més profunda palesa que les seves argumentacions estan errades, potser caldrà replantejar-se l'evolució del terme *Arabia Felix* perquè caldrà reinterpretar el paper que jugà l'expedició d'Eli Gal a la seva definició. D'igual manera, també podria afectar el sentit de l'obra d'Estrabó i fins i tot de Claudi Ptolomeu. Sigui com sigui, l'argumentació de Retsö només pot partir de la base que la geografia alexandria era desconeguda a Roma, cosa que no hem pogut aclarir

Vegeu →3.1, especialment pàg.37, nota 156| RETSÖ 2001; 2003¹; 2003²; SILBERMANN 2003. RACHAM; JONES; EICHHOLZ 1938-1952; LEONARD 1917-1932

4.8.6 Iemen-Aden

El passatge de Diodor Sícul (III,6,7) apareix sol al costat de les altres referències que situen l'*Arabia Felix* al Iemen, però atetitzar el passatge per ser un error o glossa del copista ha de ser l'última opció, perquè precisament aquest treball demostra que dos textos condemnats amb *crucis* i conjetures des del XIX (especialment el del *Prometeu*) no presenten cap problema. Caldrà una investigació més acurada per argumentar una possibilitat o la contrària amb totes les fonts geogràfiques de l'època a mà, però tenint en compte que els estudis de lingüística semítica no estan tan avançats com els d'indoeuropeu i que aquestes obres són d'accés més difícil.

Vegeu → pàg. 38 (i nota 164) |RETSÖ 2001; 2003¹; 2003²; SCHÖKEL 1999

4.8.7 El simbolisme de les divinitats gregues - Reflexions finals

Evidentment, per acabar d'enquadrar aquestes referències del *Prometeu* i de les *Bacants* amb totes les altres referències a Aràbia, necessitem entendre quina és la funcionalitat de Zeus, Ares, Dionís i Afrodita Urània–així com dels Gegants i Titans i déus preolímpics com Cronos, Urà i Hèlios-, que són les divinitats que apareixen lligades amb aquests indrets dins del sistema mitològic grec. Quines són les seves particularitats que els posen en relació, per exemple, amb el mont Casi fent-hi ubicar un santuari (és el cas de Zeus)? Per què Ares i Dionís comparteixen funcions guerreres i com es distingeixen l'un de la de l'altre? Per què comparteixen llar a Tràcia, per què Afrodita i Dionís són adorats pels àrabs? Quina és *l'energia* o o el “*mood*” que s'expressa i es classifica amb cada déu? En virtut de què operen aquestes *interpretationes graecae* de la religiositat àrab: és per la semblança entre els déus de les dues cultures o perquè es vol que el públic grec ho relacioni amb un atribut del déu propi? Quina és la diferència en el context de recepció de *l'Aràbia felix* de les *Bacants* i de la ciutat d'Aristòfanes en virtut de les diferents advocacions o funcions de Dionís a la comèdia i a la tragèdia?

Evidentment, entrar a fons en aquesta qüestió també sobrepassa el treball, però ens adonem que és crucial per entendre el context i el valor d'Aràbia en cada text i a la mentalitat grega~atenesa de l'Època Clàssica.

Per tant, concloem que els àrabs són descrits com a *altres* per part dels grecs, però especialment com a habitants d'un país solar fortament relacionat amb Dilmun, fins i tot també a la tragèdia del *Prometeu*. Malauradament aquesta conclusió encara s'ha de confirmar en funció d'evidències extratextuals perquè no esdevingui una teoria més i esperem que el nostre treball hagi servit per aplegar tot un conjunt de dades i possibilitats que abans estaven ben disperses i que dificultaven aquesta investigació.

Davant d'aquesta manca d'evidències que venim “denunciant” al llarg de la nostra obra, al capdevall, ens acabem plantejant certes preguntes de fons que s'ha de fer qualsevol investigador de les *litterae humaniores*, i encara més si el nostre camp de recerca és l'antiguitat: fins a quin punt hom s'arrisca amb un nou plantejament; fins a quin punt dóna credibilitat a les ben raonades teories dels experts de la matèria, però *teories*, al cap i a la fi, constructes mentals, belles Torres de Babel; i fins a quin punt hom és conscient que està creant la imatge que està estudiant, molt sovint per la seva voluntat i en pro d'una idea prèvia. Ens n'hem adonat durant tot el treball, com apartàvem unes fonts justificant-ho per d'altres motius i seleccionàvem unes opinions i textos que

estiguessin d'acord amb el que volíem defensar, de vegades víctimes del glamurós *pensament crític*, que no deixa de ser una exigència del nostre temps. Amb aquest treball no hem contactat en absolut amb cap realitat, sinó amb rius de paraules: Paraules dels antics, paraules de llurs primers comentaristes, que les seleccionaven i matisaven, paraules i pensaments dels moderns, però totes elles, res més que opinions. Opinions d'opinions formades a partir de mecanismes concrets i particularitats molt difícils de conèixer, determinar i sotmetre a crítica, especialment perquè cada individu està sotmès a les seves circumstàncies personals, sovint obeint els dogmes i els prejudicis intel·lectuals –o no únicament- de la seva època i societat. Només el temps i les noves evidències que esperem que apareguin algun dia en alguna excavació o en alguna biblioteca diran si les nostres idees els seran vàlides, acceptant o canviant el nostre parer per un altre que llavors sigui paradigmàtic o revolucionari, suturat amb noves *opinions*, però res més que més opinions sobre opinions anteriors; i, com que la ment humana i el seu llenguatge és limitat, mai no es pot dir gaire cosa nova completament: les idees que posseïm com a espècie es poden recollir en un inventari. Això és el que espera a qualsevol investigador, que no ha d'oblidar mai que la condició estrella de la ciència és el criteri de la falsabilitat que definí Popper, que implica acceptar que, a diferència del dogma, no té mai unes conclusions definitives i que les seves hipòtesis no són sinó humils propostes de l'ésser humà per intentar conèixer i explicar la realitat, en el fons de la seva ànima, buscant entendre's una mica més a si mateix.

5. Bibliografia²⁷¹

- A. ADLER 1928-1935, *Suidae lexicon*, 4 vols. Leipzig, Teubner.
- T.W. ALLEN 1931, *Homeri Ilias*, Oxford: Clarendon Press.
- D. ASHERI; A. LLOYD; A. CORCELLA 2007, *A Commentary on Herodotus Books I-IV*, Oxford, University Press.
- R. BACH PELLICER 2001, *Anábasis*, Madrid, Gredos.
- A. BALLABRIGA 1986, *Le Soleil et le Tartare, l'image mythique du monde en Grèce Archaique*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- H. BEN ROSÉN 1987-1997, *Herodoti Historiae*, Leipzig, Teubner.
- A. BERNABÉ 1979, *Fragmentos de épica griega arcaica*, Gredos, Madrid.
- J.D.P. BOLTON 1962, *Aristeas of Proconnesus*, Clarendon Press, Oxford.
- G. BOWERSOCK 1983, *Roman Arabia*, Harvard University Press, Harvard.
- H. CANKIK; H. SCHNEIDER 1996-2003, *Der Neue Pauly: Enziklopädie der Antike*, Metzler, Stuttgart.
- P. CHANTRAINE 1977, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Klincksieck, Paris.
- *P. COUNILLON 2004, *Pseudo-Skylax: le Périples du Pont-Euxin: Texte, traduction, commentaire philologique et historique*, tous droits à Ausonius éditions, Bordeaux.
- *P. COUNILLON 2007, "L'ethnographie dans le Périples du Ps.-Skylax entre Tanais et Colchide", a *Une coinée pontique: cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s.a.C-IIIe s.p.C)*, Ausonius éditions, Bordeaux.
- P. CHUVIN 1991, *Mythologie et géographie dionysiaques*, Adosa, Clermont-Ferrand.
- M. DÉTIENNE 1994, *The Gardens of Adonis, Spices in Greek Mythology*, Princeton University Press, New Jersey.
- M. DÉTIENNE & J.P VERNANT 1979, *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Gallimard, Paris.
- E.R DODDS 1960, *Bacchae*, Clarendon Press, Oxford.
- F.M DONNER 1986, "Xenophon's Arabia", *Iraq*, 48 (1986), pàgs. 1-14, Cambridge University Press, Cambridge.
- N. DUNBAR 1995, *Birds /Aristophanes; edited with introduction and commentary by Nan Dunbar*, Clarendon Press, Oxford.

²⁷¹ les obres que no hem pogut consultar o trobar van precedides d'un asterisc.

- R. EHWALD 1907, *P. Ovidius Naso. Amores, Epistulae, Medicamina faciei feminae, Ars amatoria, Remedia amoris*, Leipzig, Teubner.
- M. ELIADE 1965 (2013), *Le sacré et le profane*, Gallimard, Paris.
- K. ELLIGER; W. RUDOLPH 1977, *Biblica Hebraica Stuttgartensia*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart.
- A. ERNOUT; A. MEILLET 2001, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, reimpressió de la 4a edició (1959) i de la revisió del 1985, Klincksieck, Paris.
- M. FINKELBERG 1998, *The Geography of the "Prometheus Vincetus"*, a *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, 141. Bd., H.2, pàgs. 119-141.
- H. FRAENKEL 1961 [1970], *Apollonii Rhodii Argonautica*, Oxford, Clarendon Press.
- G. GALÁN VIOQUE 2004, *Antología Palatina. La guirlanda de Filipo*, Madrid, Gredos.
- C. GARCÍA GUAL 2006, "El relato utópico de Yambulo", a "Res Publica Litterarum". Vol 3 (2006), Madrid, Publicaciones Universidad Carlos III.
- J.B. GREENOUGH 1900, *Vergil. Bucolics, Aeneid, and Georgics*. Boston, Ginn & Co.
- P. GRIMAL 2010, *Diccionario de la mitología griega y romana*, Paidós Ibérica, Barcelona.
- P. GROENEBOOM 1966, *Aeschylus' Prometheus: met inleiding, critische noten en commentaar uitgegeven door Dr. P. Groeneboom*. Amsterdam, Hakkert.
- N. GUILHOU; J. PEYRÉ 2005, *La mythologie égyptienne*, Marabout, Hachette Livre, Paris.
- W.R. HALLIDAY 1928, *The Greek Questions of Plutarch with a New Translation and Commentary*, Arno Press, New York.
- C.J. HERINGTON 1972, *The Older scholia on the Prometheus bound*, Brill, Leiden,
- R. HETZRON 1997, *The Semitic Languages*, Routledge, London-New York.
- S. HORNBLOWER; A. SPAWFORTH 2012, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, Clarendon Press.
- K. HUDE 1931 [1969], *Xenophontis Expeditio Cyri*, Teubner, Stuttgart.
- K. HUDE 1972, *Xenophontis Expeditio Cyri= Anabasis*, Teubner, Leipzig.
- F. JACOBY 1964-1969, *Die Fragmente der griechischen Historiker*. E.J Brill, Leiden.
- C. JOURDAIN-ANNEQUIN 1989, *Héraclès aux portes du soir*, Presses de l'Université de Franche-Comté.
- K. LATTE 1953-1966, *Hesychii Alexandrini lexicon*, vols. 1-2, Copenhagen, Munksgaard,.
- PH.-E. LEGRAND 1932-1954, *Hérodote. Histoires*, 9 vols., Paris, Les Belles Lettres.

- D. LENFANT 2004, *La Perse, l'Inde: autres fragments/ Ctésias de Cnide*, Paris, Les Belles Lettres.
- J.LENS TUERO; J. CAMPOS DAROCA 2000, *Utopías del Mundo Antiguo: Antología de textos*, Madrid, Alianza Editorial.
- H. LEONARD 1917-1932, *The Geography of Strabo*, Cambridge, Harvard University Press.
- A. LESMÜLLER-WERNER; J. THURN 1978, *Iosephi Genesisii regum libri quattuor* [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis* 14. Berlin: De Gruyter.
- C.T LEWIS; C. SHORT 1897, *A Latin Dictionary*, Oxford, Clarendon Press, disponible a <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059>, [Última consulta: 27/4/2016].
- (LSJ) H.G LIDDLE; R. SCOTT; H.S JONES 1940, *A Greek-English Dictionary*, Oxford Clarendon Press, disponible a <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/resolveform?redirect=true> [Última consulta: 25/4/2016].
- *M. MACDONALD 2009, “Arabians, Arabias, and the Greeks: contact and perceptions” a *Literacy and Identity in Pre-Islamic Arabia*, London-New York, Routledge.
- M. MANOLEDAKIS 2010, “Choirades, Kerasous, Pharnakeia: Observations on three Ancient Place-Names in the Southern Black Sea”, a *Ancient West and East*, 9 (2010), pàgs. 135-153, Leuven, Brill.
- M. MANOLEDAKIS 2015, *Greek colonies and the southern Black Sea hinterland: looking closer into a long, complex and multidimensional relationship*, a *The Danubian Lands, between the Black, the Aegean and the Adriatic Seas (7th Century BC-10th Century AD)*, *Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade, - 17-21 September 2013)*, Archaeopress, Oxford, Gordon House.
- L. MASCIALINO 1964, *Lycophronis Alexandra*, Leipzig, Teubner.
- P. VON DER MÜHLL 1962, *Homeri Odyssea*, Basel, Helbing & Lichtenhahn.
- K. MÜLLER 1855, *Geographi Graeci minores*, Paris, Didot.
- K. MÜLLER 1883, *Claudii Ptolemaei geographia*, vol. 1.1, Paris, Didot.
- B. NIESE 1995², *Flavii Iosephi Opera*, Berlin, Weidmann.
- C.F.A. NOBBE 1843-1856 [1966], *Claudii Ptolemaei geographia*, vols. 1-2, Leipzig, Teubner [Hildesheim: Olms, 1966].

- C.H. OLDFATHER (et alii) 1933-1967, *Diodorus of Sicily: in twelve volumes*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- M.OLIVAR 1955, *Esticus; Les tres monedes*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- M.C. PANTELIA, *Thesaurus Linguae Graecae® Digital Library*. University of California, Irvine. <<http://www.tlg.uci.edu>> [Consultat de Març a Maig de 2016].
- W.R PATON 1916, *Greek Anthology, vol. I, Books I-VI*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- A.F. VON PAULY-G. WISSOWA 1894-1963, *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, Metzler.
- H.T. PECK 1898, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*. New York. Harper and Brothers. Disponible a <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062&redirect=true>> [Última consulta: 11/5/2016].
- *A. PERETTI 1979, *Il Periplo di Scilace: studio sul primo portolano del Mediterraneo*, Giardini, cop, Pisa.
- F. M. PONTANI 2010, *Scholia graeca in Odyseam*, vol II, Roma, Edizioni di storia e letteratura.
- H. RACKHAM; W.H.S JONES; D.E EICHHOLZ 1938-1952, *Natural history. Pliny*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- J. RETSÖ 1989-1990, «The earliest Arabs», a *Orientalia Suecana XXXVIII-XXXIX*, pàgs. 131-139, Göteborg.
- J. RETSÖ 2000, «Where and what was Arabia Felix», a *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*,30, Göteborg.
- J. RETSÖ 2003¹, «When did Iemen become Arabia Felix», a *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 33, Göteborg.
- J. RETSÖ 2003², *The Arabs in Antiquity, their history from Assyrian to the Umayyads*, London-New York, Routledge Curzon.
- C. RIBA 1933, *Èsquil: Els set contra Tebes. El Prometeu Encadenat*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- M. RICE 1994, *The Archaeology of the Arabian Gulf*, London-New York, Routledge,.
- X. RIU 1999, *Dionysism and comedy*, Harvard University Press, Rowman & Littlefield, cop.
- A.G. ROOS; G. WIRTH 1968, *Flavii Arriani quae extrant omnia*, Leipzig, Teubner.

- H.J. ROSE 1957-58, *A Commentary on the surviving plays of Aeschylus*, Amsterdam, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- J. SANDYS 1937, *The Odes of Pindar including the Principal Fragments with an Introduction and an English Translation*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- L.A SCHÖKEL 1999, *Diccionario bíblioc hebreo-español*, Madrid, Trotta, cop.
- C. SCHRADER 1995, *Historia, vol III* Madrid, Gredos (reimpr.).
- R. SEAFORD 1996, *Bacchae: An Introduction, translation and Commentary by Richard Seaford*, Aris & Phillips cop. Warminster.
- D.R SHACKELTON BAILEY 1967, *Cicero's Letters to Atticus*, Cambridge, University Press.
- A. SILBERMANN 1988, *Chorographie*, Paris, Les Belles Lettres.
- H.W. SMYTH 1926, *Aeschylus, with an English translation by Herbert Weir Smyth*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- A. SWANWICK 1886, *The Dramas of Aeschylus*, London, George Bell & Sons, York Street. Disponible a https://en.wikisource.org/wiki/Dramas_of_Aeschylus_%28Swanwick%29 [Última consulta: 2/5/2016]
- V.V. A.A 2011, *La Bíblia Internconfessional Catalana*; Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya.
- A. VEGAS SANSALVADOR 1987, *Ciropedia*, Madrid, Gredos.
- J.P. VERNANT; P. VIDAL-NAQUET 1989, *Mito y tragedia en la Grecia Antigua*, vol II; Madrid, Ediciones Taurus SA-Grupo Santillana.
- J.P. VERNANT 2004, *Mythe et société en Grèce ancienne*, Paris, LaDécouverte.
- M.L. WEST 1966: *Theogony, edited with prolegomena and commentary by M.L. West*, Oxford, Clarendon Press.
- M.L. WEST 1990: *Studies in Aeschylus*, Suttgart, Teubner.
- M.L. WEST 1991, *Aeschyli Tragoediae: cum incerti poetae Prometeo*, Suttgart, Teubner.
- M.L. WEST 1992, *Iambi et elegici Graeci ante Alexandrum cantati*, Oxford: Clarendon Press.
- M.L. WEST 2003, *Greek epic fragments*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press.,
- N.G. WILSON 2007, *Aristophanis Fabulae*, Tomus II, Oxford: Oxford University Press.

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Coordinació d'Estudis
Facultat de Filologia

Gran Via
de les Corts Catalanes, 585
08007 Barcelona

Tel. +34 934 035 594
fil-coord@ub.edu
www.ub.edu

Treball de grau

Declaració d'autoria

Amb aquest escrit declaro que sóc l'autor/autora original d'aquest treball i que no he emprat per a la seva elaboració cap altra font, incloses fonts d'Internet i altres mitjans electrònics, a part de les indicades. En el treball he assenyalat com a tals totes les citacions, literals o de contingut, que procedeixen d'altres obres. Tinc coneixement que d'altra manera, i segons el que s'indica a l'article 18, del capítol 5 de les Normes reguladores de l'avaluació i de la qualificació dels aprenentatges de la UB, l'avaluació comporta la qualificació de "Suspens".

Barcelona, a 15 de Juny de 2016

Signatura:

Membre de:

LE
RU

Reconeixement internacional de l'excel·lència

B:KC

Barcelona
Knowledge
Campus

Health Universitat
de Barcelona
Campus